तत् त्वं पूषन् अपावृणु
केन्द्रीय विद्यालय संगठन

योऽनूचानः स नो महान्

दशमी कक्षाया:

छात्राध्ययनसहायकसामग्री

सत्रम् - 2019-20

चेबिय्यं वेङ्कट रामय्य: ,प्र. स्ना. शि. - संस्कृतम्

केन्द्रीयविद्यालय: नं .1 (उप्पल्) हैदराबाद् , संभाग: |

www.maadurgawallpaper.com

तत् त्वं पूषन् अपावृणु

केन्द्रीय विद्यालय संगठन

छात्राध्ययन-सहायक-सामाग्री

कक्षा - दशमी | संस्कृतम्

हैदराबाद् – संभाग: |

सत्रम् - 2019 – 2020

चेबिय्यं वेङ्कट रामय्य: ,प्र. स्ना. शि. - संस्कृतम्

केन्द्रीयविद्यालय: नं .1 (उप्पल्) हैदराबाद् , संभाग: |

FORE WORD

It gives me immense pleasure to release the student's support studymaterialof class X in Sanskrit Language prepared by Mr. CH.Venkata Ramaiah TGT (Sanskrit) of KV NO.1 UPPAL,HYD.

I am sure that this material will cater to the needs of our students and support them to overcome stress and strain during Board exam.

As our Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi is conducting debate on 'PARIKSHA PE CHARCHA – 2020' in order to reduce exam stress, I hope this student's support study material will contribute a lot towards relieving stress among the students.

On this occasion I appreciate the efforts of Mr.Ch.Venkata Ramaiah TGT (Sanskrit) of this Vidyalaya for his contribution for the benefit of the students of class X . I strongly believe this study material will help the board class students.

छात्राध्यायनसामग्रीं पठित्वा दशमी कक्षाया: संस्कृतच्छात्रा: लाभान्विता: भवेयु: इति आशास्यते|

Date : 20-01-2020

PRINCIPAL
(P SRINIVAS RAJU)
KV No1 UPPAL
HYDERABAD

KVS

पुरोवाक्

श्री मात्रे नम: |

महानयं प्रमोदस्य विषय: यत् " बालानां सुखबोधाय " विशिष्य दशमी कक्षाया: छात्राणां कृते संरचितेयं छात्राध्यायनसहायकसामग्री CBS E संस्थाया: पाठ्यक्रमानुसारं , प्रश्नपत्रम् आधृत्य सरलशैल्या विरचितेयं अध्ययनसामग्री |अपठितावबोधनम् , रचनात्मककार्यम् , अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् , पठितावबोधनम् च इति चतुर्भि: खण्डै: प्रश्नपत्रम् विलसति | अत्र न केवलं प्रश्नोत्तराणि , अपितु अभ्यासार्थं प्रश्ना: अपि प्रदत्ता: | अस्यां सहायकसामग्र्यां प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं कथं लेखनीयम् इत्यपि संसूचितम् | अत्र व्याकरणबिन्दूनामुपरि विशेषावधानं प्रदत्तम् | दशमी कक्षाया: छात्रेभ्य: इयं सहायकसामाग्री कल्पतरुरिववांछितफलप्राप्त्यै सहकरोतीति संभाव्यते |अवसरेऽस्मिन् अस्या: सामग्र्या: प्रणेतारं प्रियमित्रम् अस्माकं संस्कृतविभागेअन्यतमं प्रशिक्षित-स्नातक-शिक्षकं श्रीमन्तं चेबिय्यं वेंकटरामय्य महोदयं आशीर्भि: समतोषयितुं भगवन्तं हनूमन्तं संप्रार्थये |

दिनांक: :- 20. 01 . 2020 .

बुधजनविधेय:
डॉ.चिलुकूरि दुर्गाराव:
प्रशिक्षित-स्नातक-शिक्षक:
के.वि.नं-1, उप्पल् , हैद्राबाद्|

****

कर्मणैव जयति पुरुष:

ॐ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति |
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणष्श्यति || गीता.6.30||

अस्मिन् संसारे कियन्त: मानवा: सन्ति ये जायन्ते मृत्युं च प्राप्य परलोकं गच्छन्ति |परन्तु कति जना: सन्ति ये तेषां विषये जानन्ति ? सम्भवत: अत्यल्पा: एव | यतोहि लोक:सर्वदा कर्मयोगिनाम् एव स्मरणं करोति |गीतायां श्रीकृष्णेन अस्मादेव कारणात् पूर्वमेवकथितं यत् – " योग: कर्मसु कौशलम् " इति | कक्षा दशमया: छात्राणां कृते सहायकाध्ययन-सामग्र्या: निर्माणं स्वयमेव कठिनं कार्यं भवत्येव | परन्तु कार्यमिदं निर्विघ्नं परिसमाप्य श्री रामय्या महोदय: " कर्मणैव जयति पुरुष: " इति वचनम् अन्वर्थमकरोत् | श्री वेंकट रामय्य महोदयस्य कठिनतरपरिश्रमेण दृढसंकल्पेन च एव अस्य बालहितकार्यस्य समापनंकृतमस्ति | अस्या: सहायकसामाग्र्या: निर्माणार्थं महोदयाय अहं धन्यवादान् ज्ञापयामि | अस्या: सामग्र्या: मुखपत्रस्य निर्माणं मया कृतमस्ति | मुखपत्रे अंकितं सुभाषितं विशेषरूपेण बालानां कृते एव योजितम् अस्ति |मूलसुभाषितम् अस्ति महाभारतस्य शल्यपर्वणि यथाहि -

" न हायनैर्न पलितै: न वित्तेन न बन्धुभि: |
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचान: स नो महान् ||

ऋषिप्रोक्त: परम्पराप्राप्त: अनूचान: सनातन: धर्म एव अस्माकं महान् अस्ति | यश्च निरन्तराभ्यासेन अध्ययनेनैव प्राप्तुं शक्य: |यतोहि बालानां धर्मोऽपि निरन्तराध्ययनशीलता एवास्ति | अत: अहं चिन्तयामि यत् बालै: स्वाध्यायधर्मस्य पालनेन स्वमातृ –पितृ – गुरूणां मस्तकं गर्वेण गौरवोन्मुखं करणीयम् | उपरि लिखित: " यो मां पश्यति ...." इत्यादि गीताश्लोक: अमूमेवार्थं द्योतयति यत् भक्तिभावयुक्त: भक्त: यथा सर्वत्र ईश्वरमेव पश्यति तथैव छात्रा: स्वज्ञानपिपासां शमयितुं विद्याभ्यासेन अर्जुन इव लक्ष्यैकायत्ता: भवेयु: इति |

20.01.2020

पङ्कज सिन्ह:
प्रशिक्षित-स्नातक-शिक्षक:
केन्द्रीय विद्यालय: , करनाल:
गुरुग्राम सम्भाग:

PREFACE

I would like to thank our Principal Sri. P.SRINIVASA RAJU garu for his support and encouragement to prepare student's support study material in Sanskrit of class X.

Based on the Principle-"Known to unknown" this student support material is framed to help the students in rememberingthe facts and frame correct sentences based on some rules designed in the book.

In this regard I followed CBSE syllabus and Exam pattern – 2020. It is an insight after a few years of experience to make the support material as per CBSE Question paper pattern. In each question five points have been followed:

1. Learning points and their explanation in simple, brief and scientific manner.
2. Examples for explained points.
3. Some related questions for practice.
4. Answers to the given questions.
5. Some questions to practice on their own based on the explanation of learning points.

Index has been prepared as per CBSE X – syllabus and Exam pattern – 2020. This part reflects the entire content very vividly.

Lesson wise unsolved few questions based on question numbers

12.गद्यांश:,13.पद्यांश: 14. नाट्यांश: 15. प्रश्ननिर्माणम् 16. अन्वय: 17. घटनाक्रमानुसार-लेखनम् &

18. उचित-शब्दार्थै: सह मेलनम् have been added.

I hope this Sanskrit study support material for class X will be useful to the students for securing full marks.

I thank Dr.Ch Durga Rao TGT (Sanskrit), KV No.1 Uppal, Hyd for his timely suggestions in preparing this material and for his foreword and I also thank Mr. Pankaj Singh TGT Sanskrit, KV Karnal, Gurugram region, who prepared cover page and blessed students in his foreword and sent some text based practice questions.

Mr.Ch.Venkata Ramaiah

T.G.T. (Sanskrit)

दिनांक: :- 20.01.2020

KVNo 1, UPPAL

Hyderabad Region.

KVS

विषयसूची

पाठ्यक्रम: C B S E प्रश्नपत्रप्रारूपम् च |

खण्ड:	प्रश्न संख्या	विषय:	प्रश्नप्रकारा:	अंका:	पृष्ट-संख्या
क		अपठित-अवबोधनम्		10	
	1	अपठित-गद्यांश: | 80–100 शब्दपरिमित: | **भाषिकम्**– कर्तृ-क्रियाचयनम् ; कर्तृ-क्रिया-अन्विति: ; विशेषण-विशेष्य-चयनम् ; पर्याय-विलोमपद-चयनम् |	I. एकपदेन उत्तरत II.पूर्णवाक्येन उत्तरत III. शीर्षकम् IV. भाषिक-कार्यम्	2 4 1 3	8
ख		रचनात्मकं कार्यम्		15	
	2	पत्रलेखनम्	मञ्जूषात: पदानि चित्वा रिक्तस्थानपूर्ति:	5	12
	3	चित्रवर्णनम्	निबन्धात्मक:	5	15
	4	अनुवाद: (हिन्दी/आंग्ल–वाक्यानां संस्कृतेन अनुवाद:)	पूर्णवाक्यात्मक:	5	17
ग		अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्		25	
		शेमुषी –द्वितीयभाग-पुस्तक-आधारितम्			21
	5	सन्धिकार्यम् *व्यञ्जनसन्धि: :- तुगागम: ; मोऽनुस्वार: ; वर्गीय-प्रथमाक्षराणांतृतीयवर्णे परिवर्तनम् ; वर्गीय-प्रथमवर्णस्य तृतीयवर्णे परिवर्तनम् (2) *विसर्गसन्धि: :- विसर्गस्य उत्वम् , रत्वम् , विसर्गलोप: ; विसर्गस्थाने स् , श् , ष् (2)	लघूत्तरात्मका:	4	21
	6	समास: :- वाक्येषु समस्तपदानां विग्रह: विग्रहपदानां समास: - *तत्पुरुष: - विभक्ति: - 1 *बहुव्रीहि: - 1 *अव्ययीभाव: -(अनु,उप, सह ,निर्,प्रति,यथा) - 1 *द्वन्द्व: - 1	बहुविकल्पात्मका:	4	24
	7	प्रत्यया: :- *तद्धिता: - मतुप् ,ठक् ,त्व ,तल् - 3 *स्त्रीप्रत्ययौ – टाप् ,ङीप् - 1	बहुविक्कल्पात्मका:	4	29
	8	वाच्यपरिवर्तनम् –केवलं लट् लकारे (कर्तृ,कर्म,क्रिया)-3	बहुविकल्पात्मका:	3	31
	9	समय: - अंकानां स्थाने शब्देषु समयलेखनम् (सामान्य ,सपाद ,सार्ध ,पादोन) - 4	लघूत्तरात्मका:	4	33
	10	अव्ययपदानि– उच्चै: , च , श्व: , ह्य: , अद्य ,अत्र-तत्र , यत्र-कुत्र , इदानीम् , अधुना , सम्प्रति , साम्प्रतम् , यदा , तदा ,कदा , सहसा , वृथा , शनै: , अपि , कुत: , इतस्तत: , यदि-तर्हि |	लघूत्तरात्मका:	3	35

	11	संशोधनकार्यम् लिंग-विभक्ति-वचन-लकार-पुरुष-दृष्ट्या)	बहुविकल्पात्मका:	3	36
घ		पठित-अवबोधनम्		30	
	12	गद्यांश: पठित-गद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकम् कार्यम् |	I. एकपदेन उत्तरत II. पूर्णवाक्येन उत्तरत III. भाषिक-कार्यम्	1 1 3	38
	13	पद्यांश: पठित-पद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकम् कार्यम् |	I. एकपदेन उत्तरत II. पूर्णवाक्येन उत्तरत III. भाषिक-कार्यम्	1 1 3	39
	14	नाट्यांश: पठित-नाट्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकम् कार्यम् |	I. एकपदेन उत्तरत II. पूर्णवाक्येन उत्तरत III. भाषिक-कार्यम्	1 1 3	40
	15	प्रश्ननिर्माणम्	पूर्णवाक्यात्मका:	4	41
	16	अन्वय: / भावार्थ:	पूर्णवाक्यात्मका:	4	43
	17	घटनाक्रमानुसारम् कथालेखनम्	पूर्णवाक्यात्मका:	4	45
	18	पर्यायमेलनम् / विलोमपदानां मेलनम् अथवा वाक्येषु प्रयोग: | (पाठान् आधृत्य लघूत्तरात्मका: प्रश्ना:)	लघूत्तरात्मका:	3	46

पाठ्य –पुस्तकम् –“ शेमुषी – संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम् द्वितीय: भाग: (दशमश्रेण्यै)

(घ – खण्डस्य (पठितावबोधनम्) अभ्यासार्थं केचन प्रश्ना: अत्र दत्ता:)

पाठसंख्या	पाठनाम	विषय:	पृष्टसंख्या
प्रथम: पाठ:	शुचिपर्यावरणम्	पद्यात्मक:	48
द्वितीय: पाठ:	बुद्धिर्बलवती	चम्पू	48
तृतीय: पाठ:	व्यायाम: सर्वदा पथ्य:	पद्यात्मक:	50
चतुर्थ: पाठ:	शिशुलालनम्	नाट्यांश:	50
पञ्चम: पाठ:	जननी तुल्यवत्सला	गद्यात्मक:	51
षष्ठ: पाठ;	सुभाषितानि	पद्यात्मक:	51
सप्तम: पाठ:	सौहार्दं प्रकृते: शोभा	नाट्यांश:	52
अष्टम: पाठ:	विचित्र: साक्षी	गद्यात्मक:	52
नवम: पाठ:	सूक्तय:	पद्यात्मक:	54
दशम: पाठ:	भूकम्पविभीषिका	गद्यात्मक:	54
एकादश: पाठ:	प्राणेभ्योऽपि प्रिय: सुहृत्	नाट्यात्मक:	54
द्वादश: पाठ:	अन्योक्त:	पद्यात्मक:	55

केन्द्रीय विद्यालय: नं – 1 , उप्पल् , हैदराबाद् – 39 |

कक्षा :- दशमी | अंका: - 80 |

विषय: - संस्कृतम् | समय: - घण्टात्रयम् |

C.B.S.E.– 2019 - 2020 प्रारूप-प्रश्नपत्र-आधारेण परीक्षायै पाठ्य-सामग्री |

प्रश्नपत्रस्वरूपम् :-	खण्ड: - क :	अपठित-अवबोधनम्	10 अंका:
	खण्ड: - ख :	रचनात्मककार्यम्	15 अंका:
	खण्ड: - ग :	अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	25 अंका:
	खण्ड: - घ :	पठित-अवबोधनम्	30 अंका:

एतस्मिन् प्रश्नपत्रे सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तरलेखनाय प्रश्नवाचक-पदानाम् लिंग , विभक्ति , वचन आधारेण एव उत्तरलेखनं कथं सरलं भवतीति संस्कृतस्य सांकेतिकत्वाधारेण ज्ञातुं प्रयत्नम् कुर्म: | प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने सरल-उत्तर-लेखनाय आवश्यकतानुसारम् C B S E द्वारा निर्धारित-पाठ्यबिन्दूनां अवगमनाय सामान्य – शब्दरूप , धातुरूप , अव्ययपद , प्रत्यान्तपदादीनाम् सरलरूपेण विवरणम् दत्तम् |

अध्ययन-सहायक-सामग्रीम् कथं अवगन्तव्यं पठनीयं च ?

सम्पूर्णप्रश्नपत्रे प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने एष: क्रम एव आधृत: :-

1. प्रश्नस्य पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् |किं किं पठनीयम् ? इति विषयाधारेण क्रियते |
2. विवरणानुसारम् उदाहरणानि |
3. अभ्यासार्थं प्रश्ना: |
4. उत्तराणि |
5. परीक्षायै अभ्यासप्रश्ना: |

क – खण्ड: (अपठित – अवबोधनम्) – 10

Q.1. अधोलिखित -अनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्त-प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

अनुच्छेद:

I. एकपदेन उत्तरत - **(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 x 2 = 2**

अत्र उत्तरलेखनाय अधोलिखित-पाठ्यबिन्दून् स्मरत |

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

अपठित–गद्यांश– ज्ञानाय पठनसमये एव कर्तृ- कर्म - अन्यकारकविभक्ति , उपपद – विभक्ति, विशेष्य-विशेषण , समानार्थकपद , विलोमपद , अव्यय , प्रत्ययान्त , क्रिया पदानाम् अनुवाद: करणीय: |अनया दृष्ट्या गद्यांश-अवबोधाय किं करणीयम् ? अत्र तु शब्दरूपाणाम् धातुरूपाणाम् उपर्युक्त-अन्यपदानाम् ज्ञानेण एव भवति |गद्यांश–आधारित– प्रश्नानां शुद्धोत्तरलेखनाय प्रश्नवाचक - पदानाम् अभ्यास: करणीय: |पश्याम तावत् :-

I. एकपदेन उत्तरत -

1. अस्मिन् प्रश्ने प्रश्नवाचकपदम् किम् ? इति प्रथमं चिन्तयन्तु |
2. प्रश्ने अन्यपदानि अनुच्छेदस्य कस्मिन् वाक्ये सन्ति इति अवगच्छन्तु |
   तस्मिन् वाक्ये प्रश्नवाचकपदस्य लिंग-विभक्ति-वचनानुसारम् यत् पदम् अस्ति, तदेव उत्तरम् भवति |
3. प्रश्न-वाचक-पदानि कति विधानि / प्रकारेषु / रूपेषु भवन्ति ?इति पश्यन्तु

कण्ठस्थीकरणञ्चकुर्वन्तु |

क) किम्–पुंल्लिंगशब्दरूपाणि -

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	क:	कौ	के
द्वितीया	कं	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

किम्- नपुंसकलिंग-रूपाणि -

प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि

तृतीयात: रूपाणि **"किम्" –पुंल्लिंग**-शब्दरूपाणि इव भवन्ति |

किम् – स्त्रीलिंग-शब्दरूपाणि-

प्रथमा	का	के	का:
द्वितीया	कां	के	का:
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभि:
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्य:
पञ्चमी	कस्या:	काभ्याम्	काभ्य:
षष्ठी	कस्या:	कयो:	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयो:	कासु

ख) कीदृश– प्रश्नवाचकपदस्य रूपाणि त्रिषु लिंगेषु भवन्ति | उत्तरम् विशेषणपदं भवति | पश्याम: :-

बालकवत् यथा प्रथमा **कीदृश:** **कीदृशौ** **कीदृशा:**

यथा - **परिश्रमी** छात्र: सफलतां प्राप्नोति | **कीदृश:** छात्र: सफलतां प्राप्नोति ?

परिश्रमिणौछात्रौ सफलतां प्राप्नुत: | **कीदृशौ** छात्रौ सफलतां प्राप्नुत:?

परिश्रमिण:छात्रा: सफलतां प्राप्नुवन्ति | **कीदृशा:**छात्रा: सफलतां प्राप्नुवन्ति ?

पुष्पवत् यथा प्रथमा **कीदृशम्** **कीदृशे** **कीदृशानि**

यथा - उद्याने **सुन्दराणि** पुष्पाणि शोभन्ते | उद्याने **कीदृशानि** पुष्पाणि शोभन्ते ?

नदीवत् यथा प्रथमा **कीदृशी** **कीदृश्यौ** **कीदृश्य:**

यथा - **बुद्धिमती** बालिका विचार्य कार्यं करोति |**कीदृशी** बालिका विचार्य कार्यं करोति ?

ग) सप्त-ककारा: :-

	अव्ययानि		अर्थ:	उत्तरम् (कथम् भवति)
1)	कुत्र	=	कहां	स्थलम् (द्वितीया / सप्तमी)(विद्यालयम् / विद्यालये)
2)	कुत:	=	कहां से	पञ्चमी / मूलशब्द +त: (विद्यालयात् / विद्यालयत:)
3)	किमर्थम्	=	क्यों	चतुर्थी / मूलशब्द+अर्थम् (धनाय / धनार्थम्)
4)	कति	=	कितने	संख्या
5)	कथम्	=	कैसा	तृतीया / विशेषणपदम्
6)	कदा	=	कब	समय: (प्रात: / मासे / रात्रौ / .....)
7)	किम्	=	क्या	एकस्मिन् पदे / वाक्ये

यथा

1) छात्र: **कुत्र** पठति ? - छात्र: **विद्यालये** पठति |

छात्र: **कुत्र** गच्छति ? - छात्र: **विद्यालयं** गच्छति |

2) फलानि **कुत:** पतन्ति ? - फलानि **वृक्षात् / वृक्षत**: पतन्ति |

3) श्रमिक: **किमर्थम्** कार्यम् करोति ? -श्रमिक: **धनार्थम् / धनाय** कार्यम् करोति

4) कक्षायां **कति** छात्रा: दृश्यन्ते ? - कक्षायां **पञ्चत्रिंशत्** छात्रा: दृश्यन्ते |

5) बाहुबली इति चलनचित्रम् **कथम्** अस्ति ? - बाहुबली इति चलनचित्रम् **सम्यक्** अस्ति |

	छात्र: **कथं** विद्यालयं आगच्छति ?	- छात्र: **कार्-यानेन** विद्यालयं आगच्छति|
6)	कोकिल: **कदा** कूजति ?	- कोकिल: **वसन्ते**/ **वसन्त-काले**कूजति |
7)	स: **किं** चिन्तयति ?	- स: **" इदानीम् अहं किं करोमि ?"** इति चिन्तयति |

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत – **(केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x2=4**

(उपरि किम् , कीदृश ,शब्दरूपाणि तथा सप्त-ककारा: दत्ता: |तेषाम् आधारेण उत्तराणि लिखन्तु)

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत – (द्वित्रिशब्दात्मक-शीर्षकम्) 1

(अनुच्छेदात् विषयाधारितम् "प्रथमा " –विभक्ति पदम् /
" षष्ठी विभक्ति तथा प्रथमा विभक्ति " – युक्तपदे लिखत)

IV. यथानिर्देशम् उत्तरत - **(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3**

भाषिक-कार्यम् :- **यथा :-**

* कर्तृपदम् / क्रियापदम् किम् ?	राम: गच्छति | कर्तृपदम् – राम: , क्रिया-गच्छति |
* विशेष्यपदम् / विशेषणपदम् किम् ?	सुन्दरं वनम् | विशेषण-सुन्दरं , विशेष्य – वनम् |
*समानार्थकपदम् / विलोमपादम् किम् ?	सन्तोष: = आनन्द: , सुखम् x दु:खम् |

भाषिक-प्रश्नानाम् उत्तर- लेखनाय प्रदत्ते प्रश्ने एव सहायकपदं भवति , तदाधारेण उत्तरंलिंग , विभक्ति ,वचन , अनुसारं प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखन्तु |

Q. अभ्यासार्थम् अनुच्छेद: :-

यद्यपि अस्मिन् संसारे बहूनि वस्तूनि सन्ति , परं विद्या एव सर्वश्रेष्टं धनम् अस्ति | विद्यया मानव: विनयशील: भवति | विनयात् असौ पात्रतां प्राप्नोति , पात्रत्वात् स: धनं प्राप्नोति | धनाद् धर्मं कृत्वा एव स: सुखं लभते | सुप्रतिष्ठिते कुले समुत्पन्न: रूपयौवनसम्पन्न: जन: अपि यदि विद्यया हीन: भवति तदा समाजे स: सम्मानं न प्राप्नोति | विद्यया एव स: सर्वविधं ज्ञानं प्राप्य आत्मन: समाजस्य च उत्थानं करोति , लोके धनं कीर्तिंच प्राप्नोति |

विद्या मानवस्य मातेव रक्षां करोति , पितेव हिते नियोजयति | विद्या वस्तुत: कल्पलताविद्यते | अन्यत् धनं व्यये कृते क्षयं प्राप्नोति , परं विद्याधनं व्यये कृते वर्धते | अत: सत्यमेव उक्तम् –
" विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् " |

I. एकपदेन उत्तरत - **(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 x2=2**

i. मानव: कथं विनयशील: भवति ?
ii. मानव: कस्मात् पात्रतां प्राप्नोति ?
iii. विद्याधनं कथं वर्धते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत – **(केवलं प्रश्नद्वयम्)2x2=4**

i. मानव: विद्यया कयो: उत्थानं करोति ?
ii. मानव: कदा सम्मानं न प्राप्नोति ?
iii. विद्या पितेव किं करोति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत – (द्वित्रिशब्दात्मक-शीर्षकम्) 1

IV. यथानिर्देशम् उत्तरत - **(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3**

i. अनुच्छेदे " दु:खम् " इति पदस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

क) धनं ख) सुखं ग) क्षयं घ) परं

ii. “ लभते ” इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् अस्ति ?

क) विनयं ख) विद्या ग) स: घ) हीन:

iii. “ विनयशील: ” इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किम् अस्ति ?

क) मानव: ख) समुत्पन्न: ग) हीन: घ) जन:

iv. “ पात्रतां ” इत्यस्मिन् पदे क: प्रत्यय: प्रयुक्त: ?

क) त्व ख) ठक् ग) तल् घ) मतुप्

****

उत्तराणि :-

शुद्ध-उत्तर-लेखनाय :-**उपरि Q.1. पाठ्यबिन्दूनां विवरणं स्मरत |**

* प्रदते प्रश्ने प्रश्नवाचकपदस्य लिंग –विभक्ति –वचन – अनुसारम् एव उत्तरं लेखनीयम् |

* प्रदत्ते प्रश्ने सहायकपदस्य / पदानाम् आधारेण एव उत्तरं लेखनीयम् |

तालिका-माध्यमेन कथम् उत्तरं लेखनीयम् इति पश्याम: -

प्रश्न-सं	प्रश्न-वाचक पदम्	मूलशब्द: / अव्ययम् / सहायक – पदम्	लिंग:	विभक्ति:	वचनम्	अनुच्छेदे उत्तर-युक्त – वाक्यम् । (सहायकपदम्)	उत्तरम्
I. i	कथं	अव्यय	0	0	0	**विद्यया** मानव: विनयशील: भवति ।	**विद्यया**
ii	कस्मात्	किम्	पुं	पं	एक	**विनयात्** असौ पात्रतां प्राप्नोति	**विनयात्**
iii	कथं	अव्यय	0	0	0	विद्याधनं **व्यये कृते** वर्धते	**व्यये कृते**
II.i	कयो:	किम्	पुं	ष	द्वि	विद्यया एव स: सर्वविधं ज्ञानं प्राप्य **आत्मन:समाजस्य च** उत्थानं करोति	……………. **आत्मन:समाजस्य च** ………….. ।
ii	कदा	अव्यय	0	0	0	सुप्रतिष्ठिते कुले समुत्पन्न: रूपयौवनसम्पन्न: जन: अपि **यदि विद्यया हीन: भवति तदा** समाजे स: सम्मानं न प्राप्नोति ।	……………**यदि विद्यया हीन: भवति तदा** ………………………|
iii	किं	अव्यय	0	0	0	पितेव **हिते नियोजयति**	**हिते नियोजयति|**
III	किम्	शीर्षकम्				**“ विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ”**	**“ विद्याधनंम् ” / “ सर्वधनप्रधानम् ”**
IV.i	किम्	विलोम पदम्				धनाद् धर्मं कृत्वा एव स: ….. **सुखं** लभते	X **सुखं**
Ii	किम्	कर्तृ पदम्				धनाद् धर्मं कृत्वा एव **स:** सुखं लभते	**स:**
Iii	किम्	विशेष्य पदम्				विद्यया **मानव:** विनयशील: भवति ।	**मानव:**
Iv	क:	प्रत्यय:				**“ पात्रतां ”**	See Q.No - 7 पात्र + **तल्** (प्रत्यय:)

****

अभ्यासाय :- अधोलिखितं अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उतराणि लिखत -

समयो हि अन्येषां वस्तूनां अपेक्षया अधिकः महत्वपूर्ण: मूल्यवान् च वर्तते अन्यानि विनष्टानि पुनरपि लब्धुं शक्यन्ते परं समयो विनष्टो न केनापि उपायेन पुनः परावर्तयितुं शक्यते । जनाः द्विधा समयस्य दुरुपयोगं कुर्वन्ति - व्यर्थयापनेन अकार्यकरणेन च । अनेके जनाः कार्यसम्पादने समर्था: अपि निरर्थकं समयं यापयन्ति इतस्तत: भ्रमन्ति च |अप्रयोजना: भूत्वा गृहे - गृहे अटन्ति । ते तु स्वार्थाय न च परार्थाय कि किञ्चित् कार्यं कुर्वन्ति । न धर्मम् आचरन्ति , न धनम् उपार्जयन्ति , तेषाम् जन्म निरर्थकं भवति । भूमिरपि एतादृशानां निष्क्रियाणाम् भारं वोढुं नेच्छति । ईदृशा जना: कस्मै अपि न रोचन्ते न वा कश्चित् तेभ्यः आश्रयमेव दातुमिच्छाति । ते यत्र-तत्र गच्छन्ति ततः एव बहिष्क्रियन्ते । पितरौ अपि एतादृशान् तनयान् न अभिनन्दत: । अतः अस्माभि: आलस्यं विहाय सर्वदैव समयस्य सदुपयोग: कर्तव्य: ।

I. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 x 2 = 2

- i) पितरौ एतादृशान् कान् नाभिनन्दत: ?
- ii) का निष्क्रियाणाम् भारं वोढुम् नेच्छति ?
- iii) जना: निरर्थकं कं यापयन्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उतरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2 x 2 = 4

- i) अन्येषां वस्तूनाम् अपेक्षया समयः किमर्थं अधिकः महत्वपूर्णः मूल्यवान् च भवति ?
- ii) केषां जन्म निरर्थकं भवति ?
- iii) अस्माभि: क: कर्तव्य: ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षकं लिखत | 1 x 1 = 1

IV. निर्देशानुसारं प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत 1 x 3 = 3

i) **'अनेके जना:'** इत्यत्र विशेष्यपदं किम् ?
   क) पितरौ ख) जना: ग) अनेके

ii) **'सदुपयोग**: ' इत्यस्य विलोमपदं किम् ?
   क) उपयोग: ख) आलस्यं ग) दुरुपयोग:

iii) **'पुत्रान्'** इत्यस्य पर्यायपदं गद्यांशत् चित्वा लिखत ।
   क) जनान् ख) तनयान् ग) परार्थाय

iv) **'अभिनन्दतः'** इति क्रियापपदस्य कर्तृपदं किम् ?
   क) पितरौ कौ) अनेके ग) जना:

****

ख – खण्ड: (रचनात्मकम् कार्यम्) 15

Q.2. पत्रलेखनम् | मञ्जूषात: उचितम् पदम् चित्वा पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयत – **½x 10 = 5**

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :- पत्रपूरणार्थम् ध्यातव्या: विषया: / पत्रस्य स्वरूपम् :-

पत्रे रिक्तस्थानपूर्ति: कथं करणीया ? मञ्जूषाधारितपदानां अवबोध एव प्रधान: भवति |पश्यत -

* मञ्जूषायां दत्तानां पदानां लिंग-विभक्ति-वचन-पुरुष-अव्यय-प्रत्ययान्त पदानां अवबोध: / विभाग: भवतु | अनन्तरं पत्रे प्रदत्त - रिक्तस्थानेषु उत्तर- लेखनाय अध: प्रदत्त - 16 सहायकविषयाणां ज्ञानेन मञ्जूषात: शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत |
* प्रत्येकस्मिन् वाक्ये रिक्तस्थानात् पूर्वम् / परं यत् पदं भवति तत् पदम् एव उत्तरस्य कृते सहायकपदं भवति | तेन सहायकपदाधारेण मञ्जूषात: लिंग-विभक्ति-वचनानुसारम् शुद्धमुत्तरं चित्वा लिखत |
* वाक्यानि कर्तृ-वाच्ये /कर्मवाच्ये भवन्ति | अत: तदनुसारम् एव मञ्जूषात:उत्तरपदस्य चयनम् / लेखनं भवतु |

पश्याम: तावत् अध: 16 सहायकविषया: उत्तरलेखने कथम् उपकुर्वन्तिइति :-

उदाहरणानि :- रिक्तस्थानस्य विषय: **उत्तरम्**

1. क: पत्रम् लिखति ? / भवान् क: ? — रमेश: / सरेश: ....
2. कुत: लिखति ? — हैदराबाद्त: / दिल्लीत: / काशीत: / चेन्नैत: ....
3. कं लिखति ? — पितरम् / मित्रम् / प्रधानाचार्यम् ......
4. कथम् सम्बोधयति ? — आदरणीया : पितृपादा: / प्रिय मित्र रमेश ! / सुरेश ! .....
5. कथम् नमस्कारम् करोति ? — सादरम् प्रणामा: / सप्रेम नम: / नमो नम: ....
6. कथं प्रारम्भ: क्रियते ? — अत्र कुशलम् | तत्रास्तु | तव पत्रम् प्राप्तम् | अहं दशम-कक्षाया: छात्र:अस्मि |
7. विषय-प्रस्तुतीकरणम् : - (अध: वाक्येषु दत्तानि पदानि रिक्तस्थानानि इति चिन्तयन्तु | एतानि पदानि उत्तरपदानि सूचयन्ति |)
8. कर्तृपदम् .... |
9. .... क्रियापदम् |
10. .... कर्मपदम् .... |
11. .... विशेषण-पदम् .... |
12. .... विशेष्य-पदम् .... |
13. अन्यपदानि :- विभक्तिपदानि , अव्ययपदानि , प्रत्ययान्त-पदानि (गत्वा , आगत्य , ...) |
14. समाप्ति: | प्रणामा: / मात्रे नाम: / शुभं भूयात् |........
15. क: लिखति | भवत: पुत्र: / पुत्री / भगिनी | भवत: शिष्य: / मित्रम् / सुहृत् |
16. लेखकस्य नाम किम् ? रमेश: / सुरेश: / ....

****

अभ्यासार्थम् एकं पत्रम् :-

भवतः नाम शिबू अस्ति । भवतः विद्यालये संस्कृत-नाटकस्य प्रदर्शनं भविष्यति । एतदर्थं स्वमित्रं सत्यनारायणम् प्रति लिखितं निमन्त्रण-पत्रम् मञ्जूषायाम् प्रदत्त-पदानाम् सहायता पूरयित्वा लिखत :- ½ x 10 = 5

नूतनविद्यापीठः-

(1) ………………………..

दिनांक: ....

प्रिय मित्र सत्यनारायण !

सप्रेम नम: ,

नववर्षस्य (2) ……………………. अत्र सर्वगतं कुशलम् । भवान् अपि कुशली इति मन्ये । अस्माकं विद्यालयस्य (3) .... नववर्षस्य शुभावसरे भविष्यति । तत्र अस्माकं (4) .... “रमणीया हि सृष्टिरेषा” (5) इति .... प्रदर्शनं भविष्यति । अहम् तस्मिन् नाटके मयूरस्य अभिनयं (6).....................|भवान् तद्दर्शनाय (7) .... आगच्छतु । मम अपि (8) .... भविष्यति । सर्वेभ्य: अग्रजेभ्य: मम (9) ……………… निवेद्यताम् इति ।

भवतः मित्रम्

(10) ....

मञ्जूषा	शिबू , शुभकामना: , त्रिशूरत: , प्रणामान् , वार्षिकोत्सव: , नाटकस्य , विद्यालये , उत्साहवर्धनम् , करोमि , अत्र |

उत्तराणि :- उपरि कथित 16 सहायकविषया: उत्तर-लेखने कथम् सहायका: भवन्ति इति पश्याम: -

उपरि पठित 16 सहायकविषयाणाम् आधारेण कथम् उत्तरलेखनम् सरलं भवतीति पश्याम: -

सहायक-विषया:	**उत्तराणि**
1. क: पत्रम् लिखति ? / भवान् क: ?	....
2. कुत: लिखति ?	1. त्रिशूरत:
3. कं लिखति ?	……………...
4. कथम् सम्बोधयति ?	………………
5. कथम् नमस्कारम् करोति ?	………………
6. कथं प्रारम्भ: क्रियते ?	2. शुभकामना: (प्रथमा विभक्ति:)
7. विषय-प्रस्तुतीकरणम्	………………
8. कर्तृपदम्	3. वार्षिकोत्सव: (प्रथमा विभक्ति:)Clue –भविष्यति 7. भवान् (प्रथमा-वि-एक) Clue-आगच्छतु
9. क्रियापदम्	6. करोमि (क्रिया-उत्तमपुरुष-एकवचनम्)Clue-अहम्
10. कर्मपदम्	8. उत्साहवर्धनम् (द्वितीया-वि-एक)
11. विशेषण-पदम्	....
12. विशेष्य-पदम्	....
13. अन्यपदानि :- विभक्तिपदानि	4. विद्यालये (सप्तमी विभक्ति:) , 5.नाटकस्य (षष्ठी विभक्ति:)
14. समाप्ति: | प्रणामा: / मात्रे नाम:	9. प्रणामान् (द्वितीया-वि-बहु)
15. क: लिखति | भवत: पुत्र: / पुत्री	....
16. लेखकस्य नाम किम् ?	10. शिबू

*** अनेन स्पष्टं भवति यत् मञ्जूषाया: पदानां :- लिंग-विभक्ति-पुरुष-वचन-कर्तृ-क्रिया–आदि पदानां ज्ञानेनपत्रे रिक्तस्थानपूर्ति: सरला भवति इति | अभ्यासेन भवताम् विश्वास: वर्धते |अत्र पत्रे एव रिक्तस्थानस्य वाक्ये एव सहायकपदानि (Clue Words) भवन्ति | मञ्जूषापदानाम् आधारेण रिकतस्थानस्य वाक्येClue Word मेलनेन उत्तरं शुद्धम् भवति |

उत्तराणि :- 1. त्रिशूरत: (See- 1) , 2. शुभकामना: 3. वार्षिकोत्सव: 4. विद्यालये 5. नाटकस्य

6. करोमि 7. भवान् 8. उत्साहवर्धनम् 9. प्रणामान् 10. शिबू

****

अभ्यासाय पत्रम् :-

Q.भवती कीर्त्ति: , कोलकतायां निवसति | ‘ भाषा-सङ्गम: ’ इति कार्यक्रमस्य विषये वर्णयन्त्या भवत्या उत्कलप्रदेशे निवसन्तीं सखीं विमलां प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषाप्रदत्तशब्दै: पूरयित्वा पुन: लिखतु । ½ x 10 = 5

बैरकपुरम्
कोलकतात:
तिथि:___________

अयि 1.___________ !

शुभाशंसा । अपिकुशलिनी भवती ? सर्वेऽपि परिवारजना: 2.___________ कृपया सुखोपेता: स्यु: इति आशासे । सखि ! अस्माकं विद्यालये अधुना ‘भाषा सङ्गम:’ इति कार्यक्रम: 3.______________ । एष: भारतसर्वकारेण 4.________ प्रसारार्थं प्रारब्ध: । अनेन कार्यक्रमेण छात्रा: द्वाविंशति-संख्यकानां भाषाणां ज्ञानार्जनं करिष्यन्ति । अस्माकं विद्यालयस्य 5.______________ वयं प्रतिदिनं पञ्चवाक्यानि वदाम: । अपिच अस्माभि: विविधानां 6.________________ नृत्यसङ्गीतानि प्रस्तूयन्ते । सर्वेऽपि कार्यक्रमा: यू-ट्यूब् मध्ये 7._____________ सन्ति ।

तेषां अवलोकनेन भवत्या: अपि मनोरञ्जनेन साकं 8.____________ भविष्यति । अस्मिन् विषये कृपया 9.____________ निवेदयतु । अन्यत् सर्वगतं कुशलम् । सर्वेभ्य: प्रणामा: ।

भवत्या:10.____________

कीर्त्ति:

मञ्जूषा - प्रार्थनासभायां , भाषाणां , विमले , ज्ञातिभ्य: , भगवत: , ज्ञानप्राप्ति: , प्रदेशानां , सखी , संरक्षिता: , प्रचलति |

****

Q.3. अधोदत्तम् चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषाया: सहायतया च संस्कृतेन पञ्चवाक्यानि लिखत - 1 x 5= 5

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

अस्मिन् प्रश्ने ध्यातव्या: विषया: :-

1. चित्रे क: / का / किम् अस्ति ? कौ / के / के स्त : ? के / का: / कानि सन्ति ?

उत्तरणि :- बालक: /बालकौ / बालका: ,वृक्ष: / वृक्षौ / वृक्षा: ,पुष्पम् / पूषपे पुष्पाणि

(एवं चित्रे दृश्यमानानां पदानां प्रथमाविभक्ति – रूपाणि (कर्तृ पदानि) लिखन्तु)

2. चित्रे कर्तार: (कर्तृपदानि / प्रथमाविभक्ति पदानि) किं किं कुर्वन्ति ? (तानि क्रियापदानि भवन्ति)

उत्तराणि :- कर्तृपदस्य वचनानुसारम् क्रियापदानि लिखन्तु | यथा :- क्रीडति / सन्ति / विकसन्ति |

एवं कर्तृ – क्रियापदानाम् ज्ञानं भवति |

सरलवाक्य – निर्माणार्थम् कर्तृ – क्रियापदानाम् ज्ञानं आवश्यकम् | पश्याम: वाक्यरचनाम् -

वाक्यम्

कर्तृपदम्	क्रियापदम्
बालक: / बालकौ / बालका:	क्रीडति / त: / न्ति |

इदानीम् क्रियापदस्य आधारेण **प्रश्ना: -**

यथा :- बालक: कुत्र क्रीडति ? बालक: उद्याने क्रीडति |

बालक: कै: सह क्रीडति ? बालक: मि त्रै : सह क्रीड ति |

3. एवमेव (**See Q.2**मञ्जूषादत्त-पदानाम् लिंग-विभक्ति-क्रिया-पुरुष-आदि पदानां ज्ञानम् आवश्यकम्) एवं संदर्भानुसारम् प्रश्नकरणेन उत्तराणि मिलन्ति ? (**See –Q.1**विवरणम्)

* प्रत्येकस्मिन् वाक्ये कर्तृपदस्य (1) वचनानुसारम् क्रियापदस्य(k) वचनम् भवतु |

अत्र संख्या विभक्तिम् सूचयति | यथा :- 1 – प्रथमा-विभक्तिपदम् इति |

अत्र k क्रियापदम् सूचयति | यथा :- k – क्रियापदम् इति |

See –Q.4–IV कारक-विभक्ति: उपपदविभक्ति: च |

तत्र क्रियापदानाम् / पदानाम् आधारेण कथं वाक्यनिर्माणम् भवति इति जानीम: |

उदाहरणानि :- वाक्य- निर्माणाय तालिका :-

1. इदं ....6………… चित्रम् अस्ति |	1) इदं उद्यानस्य/विद्यालयस्य चित्रम्अस्ति |
2. अस्मिन् चित्रे ....1....... ....k…. |	2) अस्मिन् चित्रे **बालका:क्रीडन्ति / पठन्ति|**
3. .....6......समीपे/अध:/उपरि....1.... ....k….|	3) वृक्षस्य उपरि **पुष्पाणि दृश्यन्ते / सन्ति|**
4. ....7.... ....1..... ...k….. |	4) मार्गे **जना: भ्रमन्ति|**
5. इदं चित्रम् सुन्दरम् अस्ति |	5) इदं **चित्रम्**सुन्दरम् **अस्ति |**

क्रियापदानि :- एक दिखता है –**दृश्यते** , दो दिखते हैं –**दृश्येते,** अनेक दिखते हैं –**दृश्यन्ते|**

यथा :- अस्मिन् चित्रे **वृक्ष: दृश्यते** / **वृक्षौ दृश्येते** / **वृक्षा: दृश्यन्ते**|OR

अस्मिन् चित्रे **वृक्ष: अस्ति** / **वृक्षौ स्त:** / **वृक्षा: सन्ति|**

****

अभ्यासार्थम् चित्रम् -

Q.अध: दत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषाया: सहायतया संस्कृतेन पञ्च वाक्यानि लिखत - 1 x 5 = 5

मञ्जूषा:- [पर्वता: , वृक्षा: , खगा: , गृहाणि , पुष्पाणि, गच्छत: , उन्नता: , आकाशे , सूर्य: , उत्पतन्ति, उदेति , सन्ति]

1. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदानाम् विभाग: :-

प्रथमा-विभक्ति-पदानि	अन्यपदानि	क्रियापदानि
पर्वता: (1)		गच्छत: (k)
वृक्षा: (1)		उत्पतन्ति (k)
खगा: (1)		उदेति (k)
सूर्य: (1)		सन्ति (k)
गृहाणि (1)	आकाशे (7=मे)	

इदानीम् See **Q.3 उदाहरण-तालिकाधारेण वाक्यानि रचयाम -**

1. इदं ....6………… चित्रम् अस्ति |	1) इदं **पर्वतीयस्थलस्य**चित्रम्अस्ति |
2. अस्मिन् चित्रे ....1....... ....k…. |	2) अस्मिन् चित्रे **उन्नता:पर्वता:** सन्ति / दृश्यन्ते |
3. .....6......समीपे/अध:/उपरि....1.... ....k….|	3) **पर्वतस्य** समीपे **गृहाणि दृश्यन्ते / सन्ति|**
4. ....7.... ....1..... ...k….. |	4)**आकाशे सूर्य: उदेति|**
7 1 k	**5) आकाशे खगा:** उत्पतन्ति|
5. इदं चित्रम् सुन्दरम् अस्ति |	6)इदं **चित्रम्** सुन्दरम् **अस्ति |**

****

अभ्यासार्थम् चित्रम् -

Q. अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तश-सहायतयापञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत- 1x5=5

मञ्जूषा- पञ्जरे, द्वेत्वासिके, इतस्ततः, अनेके, पश्यन्ति,जन्तुशालायाः, दृश्यन्ते, प्रसीदन्ति, जन्तवः, गण्डकः, मयूरः, पुरूषः, उष्ट्रग्रीवः, महिला, सह, दर्शकाः, बालाः, सिंहः।

****

उत्तराणि :-

1. एतत् जन्तुशालायाः चित्रम् अस्ति।
2. अत्र पञ्जरे सिंहः, गण्डकः, मयूरः, हरिणः उष्ट्रग्रीवःइत्यादयः अनेके जन्तवः दृश्यन्ते।
3. दर्शकाः इतस्ततः भ्रमन्ति।
4. पुरूषः महिला च बालैः सह जन्तून् पश्यन्ति |
5. सर्वे बालाः तान् जन्तून् दृष्ट्वा प्रसीदन्ति।

Q.4. अधोलिखितानि वाकयानि (हिन्दी &English) संस्कृतभाषया अनूद्य लिखत -

(केवलं वाक्यपंचकम्) 1 x 5 = 5

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

हिन्दी भाषायाः वाक्यानि संस्कृतेन अनूद्य लेखनाय आवश्यक-पदानां परिशीलनं कुर्मः -

I वाक्यम्

कर्तृपदानि				क्रियापदानि		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सः (=वह)	तौ (=वे दोनों)	ते (=वे सब)	प्रथम	पतति	पततः	पतन्ति
सा	ते	ताः	प्रथम	पतति	पततः	पतन्ति
तत्	ते	तानि	प्रथम	पतति	पततः	पतन्ति
त्वम् (=तुम)	युवाम् (=तुम)	यूयम् (=तुम सब)	मध्यम	पतसि	पतथः	पतथ
अहम् (=मैं)	आवाम् (हम दोनों)	वयम् (हम सब)	उत्तम	पतामि	पतावः	पतामः

II विभक्ति के अर्थ तथा संस्कृत-प्रत्ययाः च

विभक्तिः	**अर्थः**		**एकवचनम् बालक**	**एकवचनम् पुष्प**	**एकवचनम् बालिका**
प्रथमा	= ने ----		:	अम्	आ
द्वितीया	= को	TO	म्	म्	आम्
तृतीया	= से ,के साथ	BY ,WITH	एन	एन	अया
चतुर्थी	= के लिए	FOR	आय	आय	आयै
पञ्चमी	= से (अलग)	FROM	आत्	आत्	आयाः

KVS

षष्ठी	= का , की , के	OF	अस्य	अस्य आया:
सप्तमी	= में , पर	IN /ON	ए	ए आयाम्
सम्बोधन प्रथमा	= रे , अरे , हे	O !	हे ..... अ !	हे ..... अ !हे.... ए !

III लिंगानुसारम् पदावलि:

पुंलिंग-पदानि	नपुंसकलिंग-पदानि	स्त्रीलिंग-पदानि
हिन्दी – संस्कृतम्	हिन्दी – संस्कृतम्	हिन्दी – संस्कृतम्
गांव - ग्राम	बगीचा - उद्यानम्	बाजार – विपणि
रास्ता - मार्ग	पुस्तक - पुस्तकम्	शाखा - शाखा
पेड - वृक्ष	दुकान - आपणम्	
	पेन - कलमम्	
	दूध - दुग्धम्	
	घर - गृहम्	
	सब्जी - शाकम्	

IV विभक्ति:

कारकविभक्ति:	उपपदविभक्ति:
वाक्ये यानि पदानि क्रियया सह सम्बद्धानि भवन्ति तानि कारकाणि कथ्यन्ते | कारकेषु विभक्तय: भवन्ति | यथा - **छात्र: विद्यालयं** गच्छति | क: गच्छति ? **छात्र:** गच्छति | छात्र: कुत्र गच्छति ? **विद्यालयं** गच्छति | अत: अत्र **छात्र कर्तृकारकम्|विद्यालय कर्मकारकम्|** कर्तृकारके प्रथमा विभक्ति: | कर्मकारके द्वितीया विभक्ति: च |	वाक्ये केषाञ्चन-शब्दानाम् अव्ययानाम् वा कारणेन (उप)=समीपे (पद) पदे या (विभक्ति:) विभक्ति: भवति सा उपपदविभक्ति: कथ्यते | यथा :- **<u>विद्यालयं परित:</u>** वृक्षा: सन्ति | छात्र: **<u>विद्यालयात् बहि:</u>** गच्छति | **परित:** योगे द्वितीया |**बहि:** योगे पञ्चमी |
द्वितीया :- **गच्छति**= जाता है - छात्र: गृहं गच्छति | **अनुसरति** = पीछे जाता है – पुत्र: **जनकम् अनुसरति** **नयति** = ले जाता है - महिला **जलं नयति|** **आनयति** = लाता है - महिला **जलं आनयति|** **तृतीया** :- येन पदेन / प्रधान-कारणेन क्रियासिद्धि: भवति तत्र तृतीया विभक्ति: |- छात्र: **कलमेन** लिखति | **चतुर्थी** :- **निवेदयति** = निवेदन करता है , छात्र: **प्रधानाचार्याय निवेदयति|** यच्छति = देता है – माता **पुत्राय** दुग्धं यच्छति | कृध्यति = क्रोध करता है – पिता **पुत्राय** कृध्यति | **पञ्चमी** :- (भय का कारण)बिभेति= डरता है बाल: **सिहात् बिभेति|** निस्सरति = निकलता /ती है , प्रभवति = उत्पन्न होती है गंगा**हिमालयात्** प्रभवति / निस्सरति | **सप्तमी :- विश्वसति = विश्वास करता है–** छात्र: **परिश्रमेविश्वसति |**	**द्वितीया :-** चारों ओर = **परित:**-ग्रामं परित: वृक्षा: सन्ति | दोनों तरफ =**उभयत:- मार्गम् उभयत:** वृक्षा: सन्ति | की तरफ = **प्रति**-बाल: **गृहं प्रति** गच्छति | बिना = **विना** - जलं विना जीवनं नास्ति | **तृतीया :-** साथ = सह - बाल: **मित्रै: सह** क्रीडति | बिना = विना - **जलेन विना** जीवनं नास्ति | **चतुर्थी** :- नमस्कार = नम: **-गुरवे नम:**| **पञ्चमी** :- बाहर = बहि: -बाल: **गृहात् बहि:** गच्छति | **षष्ठी** :- ऊपर = उपरि , पास = समीपे , नीचे = अध: . **वृक्षस्य उपरि / समीपे / अध:** पुष्पाणि दृश्यन्ते | **सप्तमी** :- श्रेष्ठ: / कुशल: / निपुण: छात्र: **क्रीडायां** श्रेष्ठ: / कुशल: / निपुण: |

V क्रियापदानि

1. वाक्यनिर्माणे कर्तृपदस्य पुरुष तथा वाचनानुसारम् क्रियापदस्य प्रयोग: भवतु |
2. वाक्यविस्तारे क्रियापदस्य आधारेण कारकस्यअवबोध: भवतु |
3. वाक्यविस्तारे केषांचन अव्यायानाम् / शब्दानाम् (उपपदविभाक्ते:) अवबोध: भवतु |
4. क्रियापदानाम् अवबोध: पञ्च-लकारेषु भवतु |

धातु:	**= अर्थ:**	**लट्**	**लृट्**	**लङ्**	**लोट्**	**विधिलिङ्**
गम्	= जाना	गच्छति	गमीष्यति	अगच्छत्	गच्छतु	गच्छेत्
*आ+गम्= आना		आगच्छति				
दृश्	= देखना	पश्यति	द्रक्ष्यति	अपश्यत्	पश्यतु	पश्येत्
पा	= पीना	पिबति	पास्यति	अपिबत्	पिबतु	पिबेत्
स्था	= ठहरना	तिष्ठति	स्थास्यति	अतिष्ठत्	तिष्ठतु	तिष्ठेत्
गै	= गाना	गायति	गास्यति	अगायत्	गायतु	गायेत्
पत्	= गिरना	पतति	पतिष्यति	अपतत्	पततु	पतेत्
नी	= ले जाना	नयति	नेष्यति	अनयत्	नयतु	नयेत्
*आ+नी = लाना		आनयति				
भ्रम्	= घूमना	भ्रमति	भ्रमिष्यति	अभ्रमत्	भ्रमतु	भ्रमेत्
कृ	= करना	* करोति ,	श्रु = सुनना	* श्रुणोति	* शक्लृ= सकना*	शक्नोति

लट् – लकार: (वर्तमानकाल:)

1. लडकाबगीचे मेंघूमता है| बालक:उद्यानेभ्रमति|(unit के अनुसार अनुवाद)
2. **तुमदोनों**प्रतियोगिता मेंगानागा रहे हो|युवांप्रतियोगितायांगीतंगायथ:|

लृट् – लकार: (भविष्यत् काल:)

1. क्यातुममेरीमददकरोगे| किंत्वं ममसहयतांकरिष्यसि|

लङ – लकार: (भूतकाल:)

1. लडकेकलशहरगए थे| बालका:ह्य:नगरम् अगच्छन्|

लोट् – लकार: (आज्ञार्थे)

1. तुमपानीपीओ| त्वं जलंपिब |

विधिलिंङ-लकार: (कामनार्थे / चाहिए)

1. हमें संस्कृतव्याकरणपढना चाहिए| वयंसंस्कृत-व्याकरणंपठेम |

VIप्रत्ययान्त-क्रियापदानि

* अनुवादाय प्रत्ययान्त-क्रियापदानि अपि आवश्यकानि भवन्ति |

1) तुमुन् – प्रत्यय: (= के लिए & शेष: - तुम् , तुमुन्नन्त-पदम् अव्ययम् इव प्रयुज्यते |)

2) क्त – प्रत्यय: (= भूतकालार्थे & शेष: - त , क्तान्त – पदानाम् रूपाणि त्रिषु लिंगेषु भवन्ति |

3) क्तवतु – प्रत्यय: (= भूतकालार्थे & शेष: - तवत् , क्तवत्वन्त – पदानाम् रूपाणि त्रिषु लिंगेषु भवन्ति |

4) क्तिन् – प्रत्यय: (= इ-कारान्त स्त्रीलिंग: शब्द: भवति & शेष:- ति – स्त्रियाम् क्तिन्)

5) इन् – प्रत्यय: (= युक्तार्थे , शेष: - इन् गुण + इन् – गुणिन् – गुणी / गुणिनौ / गुणिन:)

रूप-तालिका

धातु:	**= अर्थ:**	**तुमुन्**	**क्त**	**क्तवतु**
गम्	= जाना	गन्तुम्	गत: / गता / गतम्	गतवान् / गतवती / गतवत्
दृश्	= देखना	द्रष्टुम्	दृष्ट: / दृष्टा / दृष्टम्	दृष्टवान् / दृष्टवती / दृष्टवत्
पा	= पीना	पातुम्	पीत: / पीता / पीतम्	पीतवान् / पीतवती / पीतवत्
स्था	= ठहरना	स्थातुम्	स्थित: / स्थिता / स्थितम्	स्थितवान् / स्थितवती / स्थितवत्
नी	= ले जाना	नेतुम्	नीत: / नीता / नीतम्	नीटवान् / नीतवती / नीतवत्
कृ	= करना	कर्तुम्	कृत: /कृता / कृतम्	कृतवान् / कृतवती / कृतवत्
श्रु	= सुनना	श्रोतुम्	श्रुत: / श्रुता / श्रुतम्	श्रुतवान् / श्रुतवती / श्रुतवत्

* क्रीड् = खेलना , खेलने के लिए –क्रीडितुम्/ क्रीडनाय ,पढ़ना ,पढ ने के लिए – पठितुम् / पठनाय ,

यथा :- 1. मैंसत्यबोलनाचाहता हूं– अहंसत्यम्वक्तुम्इच्छामि|

2. पिता बाजार गए थे | - पिता विपणिं गतवान् |

3. लड़की गाना सुनी थी | - बालिका गीतं श्रुतवती |

उपर्युक्त – पाठ्यबिन्दूनां आधारेण **उदाहरणानि :-**

अभ्यास: :- अधोलिखितानि (हिन्दी &English)वाकयानि संस्कृतभाषया अनूद्य लिखत -

(केवलं वाक्यपंचकम्) 1 x 5 = 5

ध्यातव्य-विषया: :- हिन्दी वाक्ये कर्तृपदानि ,हिन्दीविभक्ति के अर्थ के साथ रहने वाले पदों में अर्थानुसार -See -Q.No.3 -**II विभक्ति के अर्थ तथा संस्कृत-प्रत्यय-तालिका)**

संस्कृतपदानां निर्माणं कृत्वा सार्थकवाक्यानि लिखत | पश्याम: तावत् -

उपर्युक्त-विवरणानुसारम् उदाहरणानि :-

1. बालकविद्यालय कोजाते हैं|-बालका:विद्यालयंगच्छन्ति| (जाते हैं Clue बहुवचनम्)

(कर्तृपद–बालक-बालका:)(विद्यालय को - द्वितीयार्थ:- विद्यालयं)

(जाते हैं – क्रियापद – गच्छन्ति) - एवं हिन्दी वाक्यानाम् अनुवाद: करणीय: |

एवमेव अस्मिन् प्रश्ने हिन्दी पदानाम् आधारेण संस्कृतपदानि रचयित्वा सार्थक-संस्कृत-वाक्यानि रचयत |

2. लड़की घर से पानी लाती है | - बालिका गृहात् जलम् आनयति |
3. क्या मैं अन्दर आ सकता हूं ? - किम् अहम् अन्त: आगन्तुम् शक्नोमि ?
4. वे सब पानी पीने केलिए वहां जाते हैं |- ते जलं पातुम् तत्र गच्छन्ति |
5. बादलों से पानी गिरता है | - मेघेभ्य: जलं पतति |
6. गंगा हिमालय से निकलती है | - गंगा हिमालयात् निस्सरति |
7. हम सब कल गांव को जाएंगे | - वयं श्व: ग्रामं गमिष्याम: |

अभ्यासाय हिन्दी / English – वाक्यानि संस्कृत-भाषया अनूद्य लिखत –(केवलं वाक्य-पञ्च कम् :-1 x 5=5

1. माता खाना पकाती है | 1. Mothercooks food .

2. हम सब संस्कृत पढ़ते हैं |	2. We study Sanskrit .
3. कल विद्यालय का अवकाश रहेगा |	3.Tomorrow the school will remain closed.
4. कल तुम कहां थे ?	4. Wherewereyou yesterday .
5. तुम कल कलम से लिखो |	5. All of you write with pen .
6. बच्चे कुत्ते से डरते हैं |	6. The Childis scared of dog .
7. क्या मैं अन्दर आऊं ?	7. May I come in ?

****

ग – खण्ड: (अनुप्रयुक्त–व्याकरणम्) 25

Q.5. अधोलिखितेषु रेखांकित-पदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत - (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :- द्वयो: पदयो: मेलनं सन्धि: कथ्यते |

तत्र पूर्वपदस्य अन्तिमवर्ण: पूर्ववर्ण: / X कथ्यते + परपदस्य पूर्ववर्ण: परवर्ण: / Y कथ्यते = Z (x &y स्थाने)

अर्थात् -	**पूर्ववर्ण: / X**	**+**	**परवर्ण: / Y**	**=**	**विकार: / आदेश: / Z**
क) व्यञ्जन-सन्धि: -					
1. **तुगागम: -**	**ह्रस्व-स्वर:**	**+**	**छ**	**=**	**च् (आदेश:)**
	अनु	+	छेद:	=	अनुच्छेद:
2. अनुस्वार: -	**(पदान्त) म्**	**+**	**कोऽपि व्यञ्जनवर्ण:**	**=**	**अनुस्वार:**
	धर्मम्	+	चर	=	धर्मं चर
3. **जश्त्व-सन्धि: - तृतीय: वर्ण:**	**वर्गस्य प्रथमवर्ण:**	**+**	**कोऽपि स्वर:, वर्गस्य 2 , 3 , 4 वर्णा: , श् , ष् , स्**	**=**	**(x) वर्ण-वर्गस्य**
	जगत्	+	ईश:	=	जगदीश:
4. **अनुनासिक -**	**वर्गस्य 1 वर्ण:**	**+**	**वर्गस्य 5 वर्ण:**	**=**	**(x) वर्ण-वर्गस्य पञ्चम: वर्ण:**
	जगत्	+	माता	=	जगन्माता
ख) विसर्ग-सन्धि: -	**X**	**+**	**Y**	**=**	**Z**
1. उत्वम् -	**अ:**	**+**	**अ , वर्गस्य -3,4,5, य् , र् , ल् , व् , ह्**	**=**	**(x): - उ (अ+उ=ओ) (y) अ –ऽ (अवग्रह:)**
	स:	+	अपि	=	सोऽपि
	राम:	+	गच्छति	=	रामो गच्छति
2. रत्वम् -	**अ/आ भिन्न-स्वर :**	**+**	**कोऽपि स्वर: वर्गस्य -3,4,5,**	**=**	**(x) : - र् (र्+yस्वर-मात्रा/ रेफ:)**

				य् ,र् ,ल् ,व्,ह		
		नि:	+	बल:	=	निर्बल:
		मुनि:	+	अत्र	=	मुनिरत्र
3. विसर्ग-लोप: -	**क)**	**अ:**	**+**	**अ भिन्न-स्वर:**	**=**	**(x) : - लोप:**
		राम:	+	आगच्छति	=	राम आगच्छति
	ख)	**आ:**	**+**	**कोऽपि स्वर:** **वर्गस्य -3,4,5,** **य् ,र् ,ल् ,व्,ह**	**=**	**(x) : - लोप:**
		देवा:	+	जयन्ति	=	देवा जयन्ति
4. क)	**शत्वम्**	**:**	**+**	**श् , च् , छ्**	**=**	**(x) : - श्**
		क:	+	चित्	=	कश्चित्त
ख)	**सत्वम्**	**:**	**+**	**स् , त् , थ्**	**=**	**स्**
		नम:	+	ते	=	नमस्ते
ग)	**षत्वम्**	**:**	**+**	**ष् , ट् , ठ् , क्**	**=**	**ष्**
		नि:	+	ठुर:	=	निष्ठुर:

---

* उपर्युक्त – सन्धीनाम् नियमानुसारेण अध: प्रदत्त-पाठान्तर्गत-पदानाम् सन्धिम् विच्छेदम् वा कुरुत –

* प्रदत्त-पदेषु **= Z** (आगमम् /आदेशम् दृष्ट्वा) उपरि प्रदत्त-नियमानुसारम् सम्यक् दृष्ट्वा तत् आधारेण **X** (पूर्ववर्णम्) + **Y** (परवर्णम्) च (उताराणि) लिखत |

* एवमेव प्रदत्त-पदेषु **X** (पूर्ववर्णम्) + **Y** (परवर्णम्) दृष्ट्वा उपरि प्रदत्त-नियमानुसारम् सम्यक् दृष्ट्वा तयो: (X &Y) आधारेण Z (आदेशम् / आगमम् / विकारम्) लिखत |

अभ्यासार्थम् पाठ्यपुस्तकात् C B S E निर्धारित- सन्धिकार्ये उपर्युक्त- नियमानुसारम् अध: प्रदत्त-सन्धिपदानां सन्धिम् सन्धिविच्छेदम् वा कृत्वा **उत्तराणि** स्वयं प्रदत्त-स्थाने लिखत :-

	दुर्वहम् - .... + ... ,	चलत् + अनिशम् = ...
	निर्मलं जलम् - .... + ... ,	प्रकृति: + एव = ...
पाठ: - 1	सञ्चरणम् - .... + ... ,	बहि: + अन्त: = ...
	नो कुर्यात् - .... + ... ,	स्यात् + मे = ...
	लतातरुगुल्मा नो भवन्तु - .... + ... + ... |	
पाठ: - 2	कश्चित्त - .... + ... ,	पितु: + गृहम् = ...
	अन्योऽपि - .... + ... ,	यत् + मानुषात् + अपि = ...
	तदग्रत: - .... + ... ,	बुद्धि: + बलवती = ...
पाठ: - 3	कान्तिर्गात्राणाम् - .... + ... ,	व्यायामात् + उपजायते = ...
	वयो रूप - .... + ... ,	गुणै: + हीनम् = …………..
	अतोऽन्यथा - .... + ... ,	वायु: + यदा = ...

जन्तोस्तद् - .... + ... , वय: + बलशारीराणि = ...

पाठ: - 4 कुशलं महाराजस्य - .... + ... , युषमत् + दर्शनात् = ...

पुनरतिथिजन - .... + ... , तस्मात् + अंक = ...

हिमकरोऽपि - .... + ... ,केतक + छदत्वम् = ...

भवतोर्वंशस्य - .... + ... , आर्य: + अपि = ...

एतयोर्जननी - .... + ... , धिक् + मामेव = ...

मन्युगर्भैरक्षरै: - .... + ... , दारुण: + च = ...

इतस्तावद् - .... + ... , सन्दर्भ: + अयम् = ...

सुहृज्जनसाधारणम् -................ + ... , सत् + निधीयन्ताम् = ...

अस्मदन्तिकम् - .... + ... , तत् + अहम् = ...|

पाठ: - 5 सुरभेरिमाम् - .... + ... , अशक्त: + च = ...

उद्वहति - .... + ... ,क: + चित् = ... |

पाठ: - 6 यं नावसीदति - .... + ... + ... , नि: + बल: = ...

निर्गुणो - .... + ... , मन: + तु = ...

जनस्तम् - .... + ... , नागा: + च = ...

पीडितो जन: - .... + ... , वह्नि: + दहते = ...

तुरगास्तुरगै: - .... + ... , दु: + लभ: = ...

किञ्चिन्निरर्थकम् - .... + ... + ... , अश्व: + चेत् = ...

पाठ: - 7 सन्न - .... + ... , इत: + तत: = ...

कृतान्तो न - .... + ... , ध्वनि: + अस्ति = ...

आदर्शच्छात्र: - .... + ... , एतस्मात् + एव = ...

यदहमेव - .... + ... + ... , जन्तुभि: + च = ...

नौरिव - .... + ... , सम्यक् + नेता = ...

सम्यगुक्तम् - ………………….. + ... , एतत् + अर्थम् = ...

यदेष: - .... + ... , यत् + मयूर: = ...

सिद्धिर्भविष्यति - .... + ... , वस्तुत: + तु = ...

तद्यथा - .... + ... , लाभ: + तेषाम् = ...

पाठ: - 8 पदातिरेव - .... + ... , कम् + चित् = ...

अनुगृहणाच्च - .... + ... , प्रबुद्ध: + अतिथि: = ...

ततोऽसौ - .... + ... , क: + चित् + जन: = ...

पुनस्तौ - .... + ... , यत् + उक्तम् = ...

पाठ: - 9 तपस्तेपे - .... + ... , तत् + एव + आहु: = ...

विद्वांस एव - .... + ... , लोके + अस्मिन् = ...

वाक्पटुर्धैर्यवान् - .... + ..., परै: + न = ...

कुर्यादहितम् - .... + ... , सत् + आचारम् = ...

प्रथमो धर्म: - .... + ... , प्राणेभ्य: + अपि = ...

पाठ: - 11 अस्मज्जन - .... + ... , पुन: + अधन्यो = ...

कीदृशस्तृणानाम् -................. + ... , आसीत् + अस्मत् + गृहे = ...

पुनरसन्तम् - .... + ... , नि: + चय: = ...

कुर्यादिदानीम् - .... + ... , दु: + करम् = ...

****

अभ्यासाय प्रश्ना: :-

Q. अधोलिखितेषु रेखांकित-पदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत - (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

i) चाकचिक्यजालं नो **कुर्याज्जीवित**-रसहरणम् |

ii)**तयो: + एक:**वृषभ: दुर्बल: आसीत् |

iii) विदूषक: : - **इत इत** आर्यौ !

iv)**धूमम् + मुञ्चति** शतशकटीयानम् |

v)गावश्च गोभि: **तुरंगास्तुरंगै:**|

Q.No.6. अधोलिखितेषु रेखांकितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत -

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :- “ संक्षिप्तीकरणम् समास:”

1. पदानां योजनम् समास: = (समस्तपदम्)
2. समस्तपदानां पृथक्करणम् = विग्रहवाक्यम्

1. तत्पुरुष: :- उत्तरपद-प्रधान: समास: |

क) विभक्ति-तत्पुरुष::- उत्तर-पद-आधारेण पूर्वपदे या विभक्ति: भवति ,

तया विभक्त्या तत्पुरुष-समासस्य नाम भवति |

1. द्वितीया-तत्पुरुष-समास: - श्रित , अतीत , पतित , गत , प्राप्त , गामि , बुभुक्ष-शब्दै: सह भवति |

यथा :- **कृष्णम् श्रित: - कृष्णश्रित:**|

एवमेव अन्य-पदानाम् योगे पूर्वपदे द्वितीया-विभक्ति:|

गृहगत: बालक: अतीवप्रसन्न: भवति | ....

2. तृतीया-तत्पुरुष-समास: - पूर्व , सदृश , सम , ऊनार्थ , काल , निपुण , मिश्र ,

आदि शब्द-योगे तृतीया |

यथा :- **सप्ताहेन पूर्व: - सप्ताहपूर्व: , मात्रा सदृश: - मातृसदृश:|**

3. चतुर्थी-तत्पुरुष-समास: - हित , अर्थ , बलि , सुख , आदि शब्द-योगे चतुर्थी विभक्ति: भवति|

यथा :- **जनेभ्य: हितम् – जनहितम्|**

4. पञ्चमी-तत्पुरुष-समास: - मुक्त , पतित , भय ,भीति , भी , शब्द-योगे पञ्चमी विभक्ति: भवति |

यथा :- **व्याघ्रात् भीत: - व्याघ्रभीत: |**

5. षष्ठी-तत्पुरुष-समास: - यदि उत्तरपदस्य सम्बन्ध: पूर्वपदेन सह भवति तर्हि पूर्वपदे षष्ठी विभक्ति:|

यथा :- **जीवनस्य रक्षा – जीवनरक्षा |**

6. सप्तमी-तत्पुरुष-समास: - कुशल, प्रवीण, निपुण, सिद्ध – आदि शब्द-योगे सप्तमी विभक्ति: भवति |

यथा :-**शास्त्रेषु निपुण: - शास्त्रनिपुण:|**

2. बहुव्रीहि-समास: | (तृतीयार्थ-प्रधान:) (त्रिनेत्र: = तीन आंखों वाला = शिव:

(अत्र – त्रि एवं नेत्र पदयो: अर्थ: अप्रधान:)

	पूर्वपदम्	उत्तरपदम्	"यत्" शब्दरूपाणि	"तत्" रूपाणि	= समस्तपदम्
यथा :-	पीतम्	अम्बरम्	यस्य	स:	= पीताम्बर: (=विष्णु:)
	प्रभूतं	सलिलम्	यसमिन्	तत्	= प्रभूतसलिलम् (=सर:)

3. अव्ययीभाव-समास: - क) समस्तपदे पूर्वपदम् अव्ययपदम् / उपसर्ग: भवति |

ख) अव्ययस्य अर्थ: विग्रहवाक्ये उत्तरपदम् भवति पूर्वपदे च विभक्ति: भवति |

ग) समस्तपदं नपुंसकलिंग-एकवचने भवति |

	अव्ययपदम्	अर्थ:	विभक्ति:	विग्रहवाक्यम्	समस्तपदम्
1.	अनु	पश्चात्	षष्ठी	रथस्य पश्चात्	अनुरथम्
2.	उप	समीपम्	द्वितीया	वृक्षस्य समीपम्	उपवृक्षम्
3.	सह / स	सहितम्	तृतीया	चक्रेण सहितम्	सचक्रम्
4.	निर्	अभाव:	षष्ठी	जनानाम् अभाव:	निर्जनम्
5.	प्रति	* उत्तरपदम् द्विवारम्	प्रथमा / सप्तमी	एकम् एकम्	प्रत्येकम्
6.	यथा	अनतिक्रम्य	द्वितीया	शक्तिम् अनतिक्रम्य	यथाशक्ति

4. द्वन्द्व समास:| च (= और) अर्थे द्वन्द्व: |

क)इतरेतरद्वन्द्व: -समस्तपदम् – विग्रहवाक्य-स्थित-पूर्व-उत्तर-पदयो: वाचनानुसारम् उत्तरपदे भवति |

	पूर्वपदम्	च	उत्तरपदम्	च	अनयत् पदम्	च	समस्तपदम्
यथा :-	राम:	च	कृष्ण:	च	....	.....	रामकृष्णौ
	पत्रम्	च	फलम्	च	पुष्पम्	च	पत्रफलपुष्पाणि

ख)समाहारद्वन्द्व: - * समस्तपदम् नपुंसकलिंग-एकवचने भवति |

* विग्रहवाक्ये पूर्व-उत्तर-पदयो: वाचनानुसारम् तयो: / एतेषाम् /

तेषाम् समाहार: इति आगच्छति |

	पूर्वपदम्	च	उत्तरपदम्	च	तयो: / ए/तेषाम्	समाहार:	समस्तपदम्
यथा :-	अह:	च	निशा	च	अनयो: / तयो:	समाहार:	अहर्निशम्

ग) **एकशेषद्वन्द्व:** - * पूर्व-उत्तरपदे प्रसिद्ध-युगलम् (=जोड़ी / Pair) भवति |

* तयो: पुंलिंग-शब्द एव समस्तपदे शेष: वचनानुसारम् भवति |

यथा :-	माता	च	पिता	च -	पितरौ
	हंस:	च	हंसी	च -	हंसौ

****

* उपर्युक्त–समास-नियमानुसारेण अध: प्रदत्त-पाठान्तर्गत-पदानाम् समस्तपदम् विग्रहवाक्यम् वा लिखत –
* प्रदत्त-विग्रहवाक्येषु मूलपदेदृष्ट्वा उपरि प्रदत्त-नियमानुसारम् तयोः मेलनम् कृत्वा समस्तपदम् लिखत |
* एवमेव प्रदत्त-समस्तपदेषु पूर्व-उत्तर-पदे दृष्ट्वा अत्र क: समास: अस्ति ? इति अवगम्य समासानुसारम् विग्रहवाक्यम् लिखत |
* प्रश्नपत्रे सर्वत्र लिंग-विभक्ति-वचनानुसारम् एव उत्तराणि लिखन्तु |

अभ्यासार्थम् पाठ्यपुस्तकात् C B S E निर्धारित- समास-कार्ये उपर्युक्त- नियमानुसारम् अध: प्रदत्त-विग्रहवाक्यपदानां समस्तपदनि , एवं समस्तपदानाम् विग्रहवाक्यानि च लिखित्वा **उत्तराणि** प्रदत्त-स्थाने लिखत | सहायतार्थम् पाठानुसारम् प्रदत्त-उत्तराणि पश्यन्तु |

****

पाठ: - 1 महानगराणाम् मध्ये - .... , बाष्पयानमाला - ....

जनानाम् ग्रसनम् - .... , यानपंक्तय: - ....

पुरस्य कलरवम् - .... ,वायुमण्डलम् - ....

कुत्सितेभ्य: वस्तुभ्य: मिश्रितम् - .... ,वनदेशम् - ....

धराया: तलम् - .... , समलम् - ....

कुसुमानाम् आवलि: - .... , समीरचलिता - ....

जीवितस्य रसम् तस्य हरणम् - .... , खगकुलम् - ....

लता: च तरव: च गुल्मा: च - .... , मानवजीवनम् - ....

जीवित: मरणम् - .... , प्रस्तरतले - ....

****

उत्तराणि :- महानगरमध्ये , बाष्पयानानां माला , जनग्रसनम् , यानानाम् पंक्तय: , पुरकलरवम् , वायो: मण्डलम् ,कुत्सितवस्तुमिश्रितम् , वनस्य देशम् , धरातलम् , मलेन सहितम् , कुसुमावलि: , समीरेण चलिता ,वितरसहरणम् , खगानाम् कुलम् , लतातरुगुल्मा: , मानवस्य जीवनम् , जीवन्मरणम् , प्रस्तरस्य तले |

पाठ: - 2 पुत्रद्वयेन उपेता - .... , राजपुत्र: - ....

गले बद्ध: शृगाल: यस्य स: - .... , प्रत्युत्पन्नमति: - ....

जम्बुकेन कृत: उत्साह: , तस्मात् - .... ,भयाकुलचित्त: - ....

गृहीतं करे जीवितं येन स: - .... |

****

उत्तराणि :- पुत्रद्वयोपेता , राज्ञ: पुत्र: , गलबद्धशृगाल: , प्रत्युतपन्ना मति: यस्य स: , जम्बुककृतोत्साहात् ,

KVS

भयेन आकुलं चित्तं यस्य सः , गृहीतकरजीवितः |

पाठः - 3 देहस्य सुखम् - .... , शरीरयासजननम् - ....

दोषस्य अभावः - .... ,शरीरोपचयः - ....

स्निग्धं भुज्यन्ते ये तेषां - .... ,शीतवसन्तयोः - ....

आत्मनः हितैषिभिः - .... , हृदिस्थानास्थितः - ....

देशः च कालः च अशनं च - .... , वयोबलशरीराणि - ....

****

उत्तराणि :- देहसुखम् , शरीरस्य आयासजननम् ,निर्दोषम् ,शरीरस्य उपचयः, स्निग्धभोजिनाम् ,शीते च वसन्ते च , आत्महितैषिभिः ,हृदि स्थाने आस्थितः,देशकालशनानि , वयः च बलं च शरीरं च ,

पाठः - 4 सिंहासने स्थः - .... , तापसी च तापसः च - ....

कुशः च लवः च - .... , उपरामम् - ....

युवयोः दर्शनम् - .... , कुशलप्रश्नभाजनम् - ....

हृदयं गृह्णाति यः सः - .... , आसनार्धम् - ....

व्यवधानेन सहितम् - .... , चारित्रलोपाय - ....

पशुपतेः मस्तकम् - .... ,सूर्यचन्द्रयोः - ....

क्षत्रियाणाम् कुलः - .... , गुरुचरणम् - ....

वचनं वचनं प्रति - .... , शरीरसन्निवेशः - ....

आर्यस्य वन्दनायाम् - .... , दारकौ - ....

तपसे वाने - .... ,प्रकृतिस्था - ....

रामस्य अयनम् - .... , कुटुम्बवृत्तान्तः - ....

उपाध्यायस्य दूतः - .... , व्रतनिधिः - ....

सरस्वत्याः अवतारः - .... ,सभासदः - ....

****

उत्तराणि :- सिंहासनस्थः , तापसौ ,कुशलवौ , रामस्य समीपम् , युष्मद्दर्शनम्, कुशलप्रश्नस्य भाजनम् ,

हृदयग्राही , आसनस्य अर्धम् , सव्यवधानम् , चारित्रस्य लोपाय , पशुपतिमस्तकम् ,सूर्यः च चन्द्रः च , तयोः ;क्षत्रियकुलः , गुरोः चरणम् , प्रतिवचनम् , शरीरस्य सन्निवेशः,आर्यवन्दनायाम् , दरकः च दारकः च ,तपोवने ,प्रकृतौ स्थिता या सा ,रामायणम् , कुटुम्बस्य वृत्तान्तः , उपाध्यायदूतः , व्रतस्य निधिः ,सरस्वत्यवतारः ,सभायाः सदः (सभ्यः) |

पाठः - 5 बलीवर्दः च बलीवर्दः च , तयोः - .... , बलीवर्दाभ्याम् - ....

सहस्रात् अधिकम् , तेषु - .... ,सुरभिवचनम् - ....

तुल्यम् वात्सल्यम् यस्याः सा - .... ,मेघरवैः - ....

जलस्य उपप्लवः - .... , हर्षातिरेकेण - ....

पुत्राणाम् सहस्रम् - .... , कृपार्द्रहृदया - ....

****

उत्तराणि :- बलीवर्दयोः , बलीवर्दः च बलीवर्दः च ताभ्याम् ,सहस्राधिकेषु , सुरभेः वचनम् , तुल्यवत्सला , मेघानां रवैः , जलोपप्लवः , हर्षस्य अतिरेकेण , पुत्रसहस्रम् , कृपया आर्द्रम् हृदयम् यस्याः सा |

पाठः - 6 शरीरे स्थितः - .... , निर्गुणम् - ....

बलस्य अभावः - .... , अकारणद्वेषिमनः - ....

देहे स्थितः - .... ,काष्ठगतः - ....

देहस्य विनाशाय- .... , भारवहने - ....

****

उत्तराणि :- शरीरस्थः , गुणानाम् अभावः , निर्बलः , अकारणद्वेषि मनः यस्य सः ,देहस्थितः , काष्ठे गतः , देहविनाशाय , भारस्य वहने ,

---

पाठः -7 हर्षेण मिश्रितम् - .... , वनराजः - ....

पञ्चतन्त्रस्य उक्तिः - .... ,पक्षिसम्राट् - ....

विशालः कायः यस्य सः - .... , परभृत् - ....

स्थिता प्रज्ञा यस्य सः - .... , साट्टहासम् - ....

रक्षायाः उपायान् - .... , ध्यानमग्नः - ....

जलं धीयते यसमिन् तस्मिन् - .... , सगर्वम् - ....

नृत्यस्य मुद्रायाम् - .... , व्याघ्रचित्रकौ - ....

नद्याः जलम् - .... , वनराजपदाय - ....

नृपस्य अभिषेकः - .... , यथासमयम् - ....

स्नेहेन सहितम् - .... , प्रजासुखे - ....

****

उत्तराणि :- हर्षमिश्रितम् ,वनस्य राजः , पञ्चतन्त्रोक्तिः ,पक्षिणाम् सम्राट् , विशालकायः , परैः भृत् , स्थितप्रज्ञः अट्टाहासेन सहितम् ,रक्षोपायान् , ध्याने मग्नः ,जलधौ , गर्वेण सहितम् , नृत्यमुद्रायाम् , व्याघ्रः च चित्रकः च , नदीजलम् ,वनराजस्य पदाय , नृपाभिषेकः , समयम् अनतिक्रम्य , सस्नेहम् ,प्रजायाः सूखे |

पाठः- 8 निशायाः अन्धकारे - .... , दैवगतिः - ....

कृशः कायः यस्य सः - .... , काष्ठपटले - ....

सम्मानेन सहितम् - .... , पादध्वनिना - ....

****

उत्तराणि :- निशान्धकारे , दैवस्य गतिः , कृशकायः , काष्ठस्य पटले ,ससम्मानम् , पादानाम् ध्वनिना |

पाठः-9 तस्य कृतज्ञता - .... , विमूढधीः - ....

तत्वार्थस्य निर्णयः - .... ,वाक्पटुः - ....

आत्मनः श्रेयः - .... , विद्वद्वचः - ....

****

उत्तराणि :- तत्कृतज्ञता , विमूढा धीः यस्य सः (मूर्खः) ,तत्वार्थनिर्णयः ,वाचि पटुः ,आत्मश्रेयः , विदुषां वचः |

पाठः-11 हर्षेण सहितम् - .... , अस्मद्गृहे - ....

गृहस्य जनम् - .... , तत्प्रतीकारः - ....

****

उत्तराणि :- सहर्षम् , अस्माकं गृहे , गृहजनम् ,तस्य प्रतीकारः |

अभ्यासार्थम् :-**अधोलिखितेषु रेखांकितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्त-विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत -**

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

क) **<u>बाष्पमाला</u>** संधावति | बाष्पयानेषु माला / बाष्पयानेभ्यः माला / बाष्पमालानां माला

ख) किं द्वायोरप्येकमेव **<u>प्रतिवचनम्</u>**| वचने वचने प्रति / वचनं वचनं प्रति / वचनात् वचनात् प्रति

ग) तत्र राजसिंहः नाम **<u>राजपुत्रः</u>** वसति स्म | राज्ञः पुत्रः / राज्ञा पुत्रः / राज्ञे पुत्रः

घ) तस्मिन्नेव काले **<u>व्याघ्रचित्रकौ</u>** अपि जलपानाय आगतौ |

व्याघ्रः च चित्रकः च / व्याघ्रः च चित्रकाः च / व्याघ्रः च चित्रकौ च

ङ) गुणं न वेत्ति **<u>निर्गताः गुणाः यस्मात् सः</u>**|निर्गतगुणाः / निरगतगुणः / निर्गतगुणानाम्

Q.No. 7.अधोलिखित – वाक्येषु रेखांकितपदानां **प्रकृति – प्रत्ययौ** संयोज्य विभज्या वा उचितम् उत्तरम् विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत – **(केवेलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4**

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :-

* प्रत्ययान्तपदानि विशेषणपदानि इव प्रयुज्यन्ते |

* प्रत्ययान्त-पदस्य प्रयोगः वाक्ये विद्यमानस्य विशेष्यपदस्य लिंग-विभक्ति-वाचनानुसारम् भवति |

* प्रत्ययाः त्रिविधाः भवन्ति | 1) कृत् – प्रत्ययाः (धातु + प्रत्यय = रूपम् - गम् + क्त = गतः आदि .....)

2) तद्धित-प्रत्ययाः; (शब्दः+ प्रत्ययः = रूपम् – बुद्धि + मतुप् = बुद्धिमान्)

3) स्त्री-प्रत्ययाः (पुंलिंग-शब्दः + प्रत्ययः = रूपम् – बालक+ टाप् = बालिका)

क) तद्धित-प्रत्ययाः -

1)**मतुप् = युक्तअर्थे** (प्रत्ययस्य शेषः पदेन सह - वान् .... / मान् ...... भवति)

* अकारान्त-शब्दैः सह पुंलिंगे - **वान् वन्तौ वन्तः**, स्त्रीलिंगे –**वती वत्यौ वत्यः**, नपुंसके- **वत् वती वन्ति**|

* “अ” भिन्न-अन्य-स्वरान्त-शब्दैः सह –पुं–**मान् मन्तौ मन्तः**,स्त्री –**मती मत्यौ मत्यः**,नपुंस- **मत् मती मन्ति**|

यथा :- धन + मतुप् = पुंलिंगे - धनवान् (भवत् शब्दवत् रूपाणि) , स्त्री – धनवती (नदी शब्दवत्)

शक्ति + मतुप् = पुं – शक्तिमान् (भवत् शब्दवत् रूपाणि) , स्त्री – शक्तिमती (नदी शब्दवत्)

2) **ठक् = सम्बन्ध अर्थे** (प्रत्ययस्य शेषः पदेन सह “इक” भवति |

* ठक् प्रययस्य प्रयोगे शब्दस्य **प्रथमस्वरे परिवर्तनम्** अपि भवति |

यथा :- अ = आ , इ / ई / ए = ऐ , उ /ऊ / ओ = औ , ऋ = आर् |

यथा :- **स**माज + ठक् = **सा**माजिक:/ सामाजिकी / सामाजिकम् – बालक / नदी / पुष्प शब्दवत् रूपाणि)

3) **त्व = धर्म (= समूहार्थे)** (प्रत्ययस्य शेष: पदेन सह " त्वम् " भवति |पुष्प-नपुंसकलिंगवत् रूपाणि भवन्ति |

यथा :- मानव + त्व = मानवत्वम् , महत् + त्व = महत्त्वम् , पशु + त्व = पशुत्वम् |

4) **तल् = धर्म (= समूहार्थे)** (प्रत्ययस्य शेष: पदेन सह " ता" भवति | लता-स्त्रीलिंगवत् रूपाणि भवन्ति |

यथा :- मानव + तल् = मानवता , क्रूर + तल् = क्रूरता |

ख) स्त्री-प्रत्ययौ -

1) **टाप्** (प्रत्ययस्य शेष: पदेन सह " **आ** " भवति |

* अक-अन्त-पुंलिंग-शब्दानाम् कृते "**इका**" भवति |लतावत् रूपाणि भवन्ति |

यथा :- बाल + टाप् = बाला , बालक + टाप् = बालिका , मूषक + टाप् = मूषिका |

2) **ङीप्** (प्रत्ययस्य शेष: पदेन सह**"ई"** भवति | नदीवत् रूपाणि भवन्ति |

यथा :- नद + ङीप् = नदी , मुख + ङीप् = मुखी |

****

अभ्यासार्थम् :- उपर्युक्त-विवरणानुसारम् :-

Q.अधोलिखित – वाक्येषु रेखांकितपदानां **प्रकृति – प्रत्ययौ** संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं लिखत –

(परीक्षायां विकल्पा: दीयन्ते ,अभ्यासवशात् अत्र न दत्ता:) |**(केवेलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4**

1) यथासमयं सर्वेषां **<u>महत्त्वम्</u>** विद्यते | ……………… + ...

2) विद्वांस एव अस्मिन् लोके **<u>चक्षुष्मन्त:</u>** प्रकीर्तिता: | .... + ...

3) वयं भवताम् **<u>हृद् + ठक्</u>** स्वागतं कुर्म: | ....

4) **<u>समता</u>** सदैव पालनीया अस्ति | .... + ...

5) देशसेवायां सैनिका: **<u>क्षमा + मतुप्</u>** भवन्ति | ....

6) स्वतन्त्रता अस्माकम् **<u>मूल + ठक्</u>** अधिकार: अस्ति | ....

7)**<u>श्रद्धा + मतुप्</u>** छात्रा: ज्ञानम् लभन्ते | ....

8) प्रकृते: **<u>रमणीय + तल्</u>** मनोरमा अस्ति | ....

9) सर्वे **<u>सम्पन्नताम्</u>** इच्छन्ति | .... + ...

10) अद्य मम **<u>साप्ताहिक:</u>** अवकाश: अस्ति | .... + ...

11) हरितरूणाम् ललितलतानाम् माला **<u>रमणीया</u>** | .... + ...

12) यत्रास्ते सा **<u>धूर्त + टाप्</u>** तत्र गम्यताम् | ....

13) पर्वतेभ्य: **<u>नद + ङीप्</u>** प्रवहन्ति | ....

****

Q.No.8. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदै: वाच्य – परिवर्तनम् कृत्वा अधोलिखितम् संवादम् पुन: लिखत - 1 x 3 = 3

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

निम्नलिखित-तालिकावाच्यस्य स्वरूपं स्पष्टीकरोति | पश्याम: -

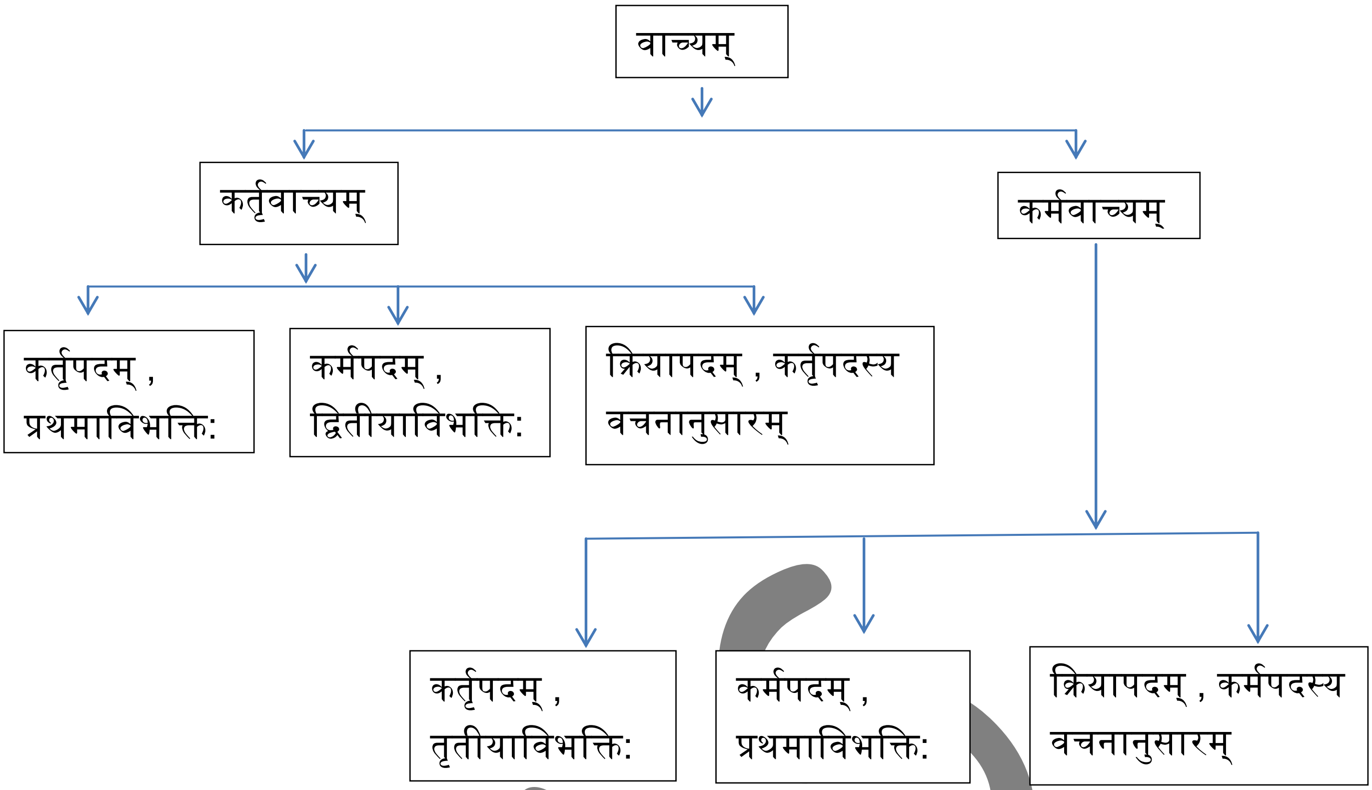

कर्तृवाच्यम्				**कर्मवाच्यम्**		
कर्तृ	**कर्म**	**क्रिया**		**कर्तृ**	**कर्म**	**क्रिया**
1	2	1	TO	3	1	1
प्रथमा-वि	द्वितीया-वि	कर्तृपद-वचनानुसारम्		तृतीया	प्रथमा	कर्मपद-वचनानुसारम्
प्रथम-पुरुषः -						
रामः	फलं	खादति ।	To	रामेण	फलं	खाद्यते ।
रमौ	फलानि	खादन्ति ।	To	रामाभ्याम्	फलानि	खाद्यन्ते ।
रामाः	फले	खादन्ति ।	To	रामैः	फले	खादयेते ।
मध्यम-पुरुषः -						
त्वं	पुस्तकानि	पठसि ।	To	त्वया	पुस्तकानि	पठ्यन्ते ।
युवां	पुस्तकं	पठथः ।	To	युवाभ्याम्	पुस्तकं	पठ्यते ।
यूयं	पुस्तके	पठथ ।	To	युष्माभ्याम्	पुस्तके	पठ्येते ।
उत्तम-पुरुषः -						
अहं	शब्दं	करोमि ।	To	मया	शब्दः	क्रियते ।
आवां	ग्रामान्	गच्छावः ।	To	आवाभ्यां	ग्रामाः	गम्यन्ते ।
वयं	पत्रे	लिखामः ।	To	अस्माभिः	पत्रे	लिख्येते ।

ध्यातव्यम् :- **कर्तृपदानि**

प्रथमाविभक्तौ 1 — **तृतीयाविभाक्तौ** 3

बालक:	बालकौ	बालका:	To	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकै:
स:	तौ	ते	-	तेन	ताभ्याम्	तै:
सा	ते	ता:	-	तया	ताभ्याम्	ताभि:
कवि:	कवी	कवय:	-	कविना	कविभ्याम्	कविभि:
त्वं	युवां	यूयम्	-	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभि:
अहं	आवां	वयं	-	मया	आवाभ्यां	अस्माभि:

कर्मपदानि

द्वितीयाविभाक्तौ			**प्रथमाविभक्तौ**		
	2			**1**	
पाठं	पाठौ	पाठान् -	पाठ:	पाठौ	पाठा:
विद्यालयं	विद्यालयौ	विद्यालयान् -	विद्यालय:	विद्यालयौ	विद्यालया:
ग्रामं	ग्रामौ	ग्रामान् -	ग्राम:	ग्रामौ	ग्रामा:
गीतं	गीते	गीतानि -	गीतं	गीते	गीतानि
तं	तौ	तान् -	स:	तौ	ते
शिष्यम्	शिष्यौ	शिष्यान् -	शिष्य:	शिष्यौ	शिष्या:
त्वां	युवां	युषमान् -	त्वं	युवां	यूयं
मां	आवां	अस्मान् -	अहं	आवां	वयं

क्रियापदानि

कर्तृपदस्य वचन-अनुसारम्				**कर्मपदस्य वचन-अनुसारम्**		
		1			**1**	
पठति	पठत:	पठन्ति	-	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
गायति	गायत:	गायन्ति	-	गीयते	गीयेते	गीयन्ते
करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति	-	क्रियते	क्रियेते	क्रियन्ते
पिबति	पिबत:	पिबन्ति	-	पीयते	पीयेते	पीयन्ते

ध्यातव्यम् :- **सामान्य-अवबोधनाय:- * प्रत्ययान्तपदानि (क्रियापदानि)**

क्तवतु – कर्तृवाच्ये				**क्त – कर्मवाच्ये**		
स:	पाठं	लिखितवान् |	-	तेन	पाठ:	लिखित: |
बालिका	ग्रामं	गतवती |	-	बालिकया	ग्राम:	गत: |
जना:	व्यायामं	कृतवन्त: |	-	जनै:	व्यायाम:	कृत: |
अहं	पत्रम्	प्राप्तवान् |	-	मया	पत्रम्	प्राप्तम् |

****

अभ्यासार्थम् उदाहरणानि : -

* परीक्षायां प्रदत्तानि वाक्यानि कर्तृ-कर्म-क्रिया-पदै: कर्तृवाच्यम् वा , कर्मवाच्यम् वा इति उपर्युक्त-विवरणानुसारम् अवगच्छन्तु |

* मञ्जूषात: वाच्यानुसारम् कर्तृ / कर्म / क्रिया / पदानि अवगच्छन्तु |

* तत: अधोलिखित - तालिकाया: आधारेण मञ्जूषात: उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत |

यथा :-

संख्या	वाक्यम्	वाच्यम्	सहायकपदम्	उत्तरम्

1	आचार्यै: .... पाठ्यन्ते		कर्म	कर्मपदम्	शिष्या:
2	शिष्यै: अध्यापक:		कर्म	क्रियापदम्	नम्यते
3	.... कथा श्रूयते		कर्म	कर्तृपदम्	सर्वै:

मञ्जूषा :- नम्यते , सर्वै: , शिष्या: |

****

अभ्यासाय :-

* मञ्जूषायां प्रदत्त-पदै: वाच्य – परिवर्तनम् कृत्वा अधोलिखितम् संवादम् पुन: लिखत -1x 3 = 3

लता :- गीते ! किं त्वया प्रदर्शिनी .... |

गीता :- आम् | .... प्रदर्शिनीम् एव द्रष्टुम् गच्छामि |

लता :- किं त्वं दशमी कक्षाया: वार्षीक-परीक्षाम् लिखसि ?

गीता :- आम् | मया दशमी कक्षाया: .... लिख्यते |

मञ्जूषा :- अहं , परीक्षा , दृश्यते |

****

<u>सूचना</u>:- * यदि उपरि वाच्याधारित – प्रश्ने कोऽपि सन्देह: अस्ति

तर्हि अध: प्रदत्तविकल्प-प्रश्नस्य उत्तराणि अपि लिखन्तु , अनेन पूर्णांकान् प्राप्तुम् अवकाश: भवति |

* नियमा: उपरिवत् एव |

अथवा

अधोलिखितानाम् वाक्यानाम् वाच्यपरिवर्तनम् कुरुत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 =3

*** प्रदत्त-वाक्यम् कर्तृवाच्ये अस्ति वा कर्मवाच्ये अस्ति वा इति प्रथमं अवगच्छन्तु |**

*** तत: उपर्युक्त-विवरणानुसारम् वाच्य-परिवर्तनम् कुर्वन्तु |**

1) गोपाल: पत्रम् लिखति |

2) त्वया कार्याणि क्रियन्ते |

3) त्वं पुष्पाणि नयसि |

4) बालिकया दुग्धम् पीयते |

5) छात्रौ फलानि खादत: |

****

Q.No.9. अधोलिखित–वाक्येषु प्रदत्त-समयं कालबोधक-शब्दै: पूरयत / लिखत –

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

सामान्य-अवबोध एव| एतेषामुपरि ध्यानम् यच्छन्तु |

ध्यातव्यम् :- 01 : 15 – सपाद-एकवादनम् , 01 : 30 – सार्ध-एकवादनम् , 01 : 45 – पादोन द्वि-वादनम्

उदाहरणानि :-

1) अहं **(07 : 15) सपाद सप्तवादने**विद्यालयं गच्छामि |

2) अहं **(08 : 30) सार्ध-अष्टवादने** प्रार्थनाम् करोमि |

3) अहं **(11 : 45) पादोन द्वादशवादने** भोजनम् करोमि |

4) अहं **(03 : 00) त्रिवादने** गृहम् आगच्छामि |

****

कालबोधक-शब्दै: पूरयत - अभ्यासाय :- उताराणि स्वयमेव प्रदत्त-स्थाने लिखन्तु -

01:00- एकवादनम्	01:15- सपाद-एकवादनम्	01:30 - सार्ध-एकवादनम्	01:45 – पादोन-द्विवादनम्
02:00- द्विवादनम्	02:15-	02:30-	02:45- ....
03:00- त्रिवादनम्	03:15-	03:30-	03:45 - ....
04:00-चतुर्वादनम्	04:15-	04:30-......................	04:45-........................
05:00-पञ्चवादनम्	05:15-..........................	05:30-........................	05:45-........................
06:00-षड्-वादनम्	06:15-.........................	06:30-........................	06:45-........................
07:00-सप्तवादनम्	07:15-	07:30 -	07:45- ....
08:00- अष्ट-वादनम्	08:15-............................	08:30-........................	08:45- पादोन-नव-वादनम्
09:00-	09:15-............................	09:30-........................	09:45-........................
10:00-.................	10:15-सपाद-दशवादनम्	10:30-	10:45-.........................
11:00- एकादशवादनम्	11:15-..........................	11:30-	11:45- ....
12:00-	12:15-..........................	12:30-......................	12:45- पादोन-एकवादनम्

****

अभ्यासार्थम् :-

Q.अधोलिखित – वाक्येषु प्रदत्त-समयं कालबोधक-शब्दै: पूरयत - (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

1) प्रत: (10:15) .... दीपप्रज्वलनम् भवति |

2) प्रात: (10:30) .... श्लोक-प्रतियोगिताया: उद्घाटनम् |

3) (12:45) .... निर्णयस्य घोषणा |

4) (1:00) .... पुरस्कारवितरणम् धन्यवादज्ञापनं च |

5) अहं (4 : 45) .... मित्रस्य गृहं गच्छामि |

****

Q.No.10. मञ्जूषायां प्रदत्त-उचितै: अव्ययपदै: अधोलिखित-वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत -

(केवलं प्रश्नषट्कम्) ½x 6=3

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :-

“ लिंग-विभक्ति-वचन-शून्यानि अव्यायानि ”अर्थात् :- सदा - एक: शब्द: एक: अर्थ: |

C B S E द्वारा प्रदत्त-24 अव्ययपदानाम् क: अर्थ: ? इति अवगच्छन्तु | उदाहरणै: प्रयोगमपि जानन्तु |

अव्ययम्	**= अर्थ:**	**वाक्ये प्रयोग:**
1. उच्चै:	= जोर से, ऊंचे	* छात्र: .... श्लोकं पठति | शिशु: .... रुदति |
2. च	= और	* राम: कृष्ण: .... गच्छत: | स: पत्रम् पुष्पम् .... नयति |
3. श्व:	= आनेवाला कल	* मम पिता .... विद्यालयं आगमिष्यति | .... क: वासर: भविष्यति?
4. ह्य:	= बीता हुआ कल	* नगरे .... वर्षा अभवत् | .... क: वासर: आसीत् ?
5. अद्य	= आज	* ………… अहं मन्दिरं गच्छामि |......... क: वासर: अस्ति ?
6. अत्र	= यहां	* बाला: .... कोलाहलं कुर्वन्ति | माता .... किं करोति ?
7. तत्र	= वहां	* दूरे .... वृक्षा: दृश्यन्ते |............. के क्रीडन्ति ?
8. यत्र	= जहां	* .... जलं अस्ति तत्र जीवनम् भवति |…. मन्दिरं तत्र भकता |
9. कुत्र	= कहां	* तव गृहं .... अस्ति ? छात्रा: .... क्रीडन्ति ?
10. इदानीम्	= अब	* .... त्वं किं करोषि ?………… अहं लिखामि |
11. अधुना	= अब	* .... भवान् कुत्र गच्छति ? स: .... पाठं पठति |
12. सम्प्रति	= अब	* गज: .... किं करोति ? सा .... दूरदर्शनम् पश्यति |
13. साम्प्रतम्	= अब	* त्वं .... ग्रामं गच्छ | माता .... पचति |
14. यदा	= जब	* .... सूर्य: आगच्छति तदा प्रकाश: भवति |
15. तदा	= तब	* यदा पिता आगच्छति .... पुत्र: पठति |
16. कदा	= कब	* जना: ....मम् कुर्वन्ति ? कोकिल: .... कूजति ?
17. सहसा	= अचानक	* ....अविचार्य कार्यं न कुर्वीत | .... वर्षा भवति |
18. वृथा	= व्यर्थ / बेकार	* समुद्रे वर्षा .... भवति | लोके .... किमपि नास्ति
19. शनै:	= धीरे	* गज: .... चलति | शिशु: .... खादति |
20. अपि	= भी	* स: क्रीडति अहम् .... क्रीडामि | सूर्य: शोभते चन्द्र: .... |
21. कुत:	= कहां से	* नद्य: ....प्रवहन्ति ? फलं .... पतति ?
22. इतस्तत:	= इधर उधर	* छात्रा: .... भ्रमन्ति | वानरा: .... कूर्दन्ति |
23. यदि	= अगर	* जन: .... प्रयत्नम् करोति तर्हि फलं प्राप्नोति |
24. तर्हि	= तो	* यदि छात्र: सम्यक् पठति .... प्रथम-श्रेण्याम् उत्तीर्ण: भविष्यति |

****

अभ्यासार्थम् :-

मञ्जूषायां प्रदत्त-उचित-अव्यय-पदै: अधोलिखित-वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत (केवलं प्रश्नषट्कम्) ½x 6=3

मोहन: :- रमेश ! त्वं गृहात् .... गच्छ |

रमेश: :- अहं त्वां गुरु: .... मन्ये |

मोहनः :- त्वं .... एतत् कथयसि ?

रमेशः :- .... रात्रिः अस्ति | तमसि बहिः ....गन्तव्यम् |

मोहनः :- अहं तु .... न त्रस्यामि अतः त्वया सह गमीष्यामि |

मञ्जूषा :- किमर्थम् , संप्रति , बहिः , इति , कदापि , मा |

****

Q.No.11. अधोलिखित-वाक्येषु रेखांकितम् पदम् अशुद्धम् अस्ति | शुद्धम् पदं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत -

(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :-

अशुद्धि-संशोधनम् :- कथं करणीयम् ?

निम्नलिखित-ध्यातव्य-सामान्य –विषयाणां अवलोकनं अभ्यासं च कुर्मः |

* लिंग , पुरुष ,वचन ,लकार – दृष्ट्या रेखांकित-पद-संशोधनम् करणीयम् |

* प्रत्येकस्मिन् वाक्ये अशुद्ध-पद-संशोधनाय सहायक-पदम् भवति |

* सहायकपदस्य आधारेण वचन / लिंग / पुरुष / लकार – दृष्ट्या च वाक्यस्य संशोधनम् करणीयम् |

लिंग , पुरुष , वचन – दृष्ट्या सहायक-तालिका

		कर्तृपदम्			क्रियापदम्		
लिंगः	**पुरुषः**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	**क्रियापदस्य लट्-प्रत्ययाः**		
पुं	**प्रथम**	सः / बालः	तौ / बालौ	ते / बालाः	लिखति	तः	अन्ति
स्त्री	**प्रथम**	सा / लता	ते / लाते	ताः / लता;	नृत्यति	तः	अन्ति
नपुं	**प्रथम**	तत् / पुष्पम्	ते / पुष्पे	तानि / पुष्पाणि	विकसति	तः	अन्ति
त्रिषु	**मध्यम**	त्वं	युवां	यूयं	पश्यसि	थः	थ
त्रिषु	**उत्तम**	अहं	आवां	वयं	वदामि	आवः	आमः

****

उदाहरणानि :-

लिंग-दृष्ट्या :- <u>**सः**</u> बालिका वृक्षम् सिञ्चति | (सहायक-पदम् - बालिका)

साबालिका वृक्षम् सिञ्चति |

पुरुष-दृष्ट्या :- यूयं संस्कृतम् <u>**लिखन्ति**</u>| (सहायक-पदम् - कर्तृपदं यूयम् , मध्यमपुरुष-बहुवचनम् अस्ति)

यूयं संस्कृतम् **लिखथ**|

वचन-दृष्ट्या :- <u>**वयं**</u> सदा सत्यं वदामि |(सहायकपदम् –क्रियापदं वदामि उत्तमपुरुष-एकवचनम् अस्ति)

अहं सदा सत्यम् वदामि |

लकार– दृष्ट्या सहायक-अव्यय-पदानि -

*** लकार – दृष्ट्या क्रियापद-संशोधनाय सहायक-अव्ययपदानि भवन्ति |**

*** तेषाम् अव्ययानाम् आधारेण एव क्रियापद-संशोधनं भवेत् |**

* वाक्ये **“ ह्यः ”** इति अव्ययस्य आधारेण अशुद्ध-क्रियापदस्य संशोधनं **लङ्** लकारे भवति |

यथा :- छात्र: **ह्य:** विद्यालयं न **गमिष्यति**| छात्र: **ह्य:** विद्यालयं न **अगच्छत्** |

* वाक्ये "**श्व:**" इति अव्ययस्य आधारेण अशुद्ध-क्रियापदस्य संशोधनं **लृट्** लकारे भवति |

यथा :- छात्र: **श्व:** विद्यालयं न **अगच्छत्** | छात्र: **श्व:** विद्यालयं न **गमिष्यति** |

* वाक्ये "**अद्य**" इति अव्ययस्य आधारेण अशुद्ध-क्रियापदस्य संशोधनं **लट्** लकारे भवति |

यथा :- छात्र: **अद्य** विद्यालयं **अगच्छत् |** छात्र: **अद्य** विद्यालयं **आगच्छति** |

****

अभ्यासार्थम् :-

अधोलिखित-वाक्येषु रेखांकितम् पदम् अशुद्धम् अस्ति | शुद्धम् पदं विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत -

(परीक्षायां विकल्पपदानि दीयन्ते अवगमनाय अत्र न दत्ता:)(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

1) तौ किं **लिखन्ति**| ....

2) वयं पुष्पोत्सवं **पश्यन्ति**| ....

3) मे बहूनि **अपत्या:** सन्ति | ....

4) मम पिता श्व: दिल्लीम् **अगच्छत्**| ....

अत्र अशुद्ध-पद-संशोधनाय सहायक-पदम् कथमुपकरोति इति तालिका-माध्यमेन पश्याम: :-

संख्या	अशुद्धपदम्	दृष्ट्या	सहायक-पदम्	उत्तरम्
1	लिखन्ति	वचन	तौ (द्विवचनम्)	लिखत:
2	पश्यन्ति	पुरुष	वयं (उत्तम-पुरुष)	पश्याम:
3	अपत्या:	लिंग	बहूनि (नपुंसकम्)	अपत्यानि
4	अगच्छत्	लकार	श्व: (लृट्)	गमीष्यति

****

अभ्यासार्थम् :-

Q.अधोलिखित-वाक्येषु रेखांकितम् पदम् अशुद्धम् अस्ति | शुद्धम् पदं विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत -

(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

क) माता भोजनं पचन्ति | (पचसि / पचामि / पचति)

ख) केशव: ह्य: पुस्तकालयं गमीष्यति | (अगच्छ: / अगच्छत् / अगच्छम्)

ग) उद्याने सुन्दरा: पुष्पाणि दृश्यन्ते | (सुन्दरम् / सुन्दराणि / सुन्दरे)

घ) युवां कदा गृहकार्यम् कुर्वन्ति | (कुरुथ: / करोमि / करोषि)

****

घ – खण्ड: (पठित-अवबोधनम्) 30 अंका:

सूचना :- *** प्रश्नसंख्या – 12 – गद्यांश , 13 – पद्यांश & 14 – नाट्यांश आधारित – प्रश्नानाम्**

विवरणम् :- **उत्तराणि लेखितुम् पूर्वोक्त-प्रश्नवाचक-पदानाम् ज्ञानाय पश्यन्तु**

(See .Q.No.1) प्रश्नसंख्यायां प्रदत्त-किम् , कीदृश , सप्तककाराणाम् च पुनरावृत्तिम् कुर्वन्तु |

* **प्रश्नवाचकपदानाम् आधारेण एव लिंग , विभक्ति ,वचनानुसारम्उत्तरं लेखनीयमिति अवगच्छन्तु |**

Q.No.12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत् ।तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बल: जवेन गन्तुम् अशक्तः चासीत् ।अत: कृषक: तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमान: अवर्तत ।स: ऋषभ: हलमूढ्वा गन्तुमशक्त: क्षेत्रे पपात ।क्रुद्ध: कृषीवल: तमुत्थापयोतुं बहुवारं यत्नम् अकरोत् ।तथापि वृष: नोत्थित: । भूमौ पतितं स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातु: सुरभि: नेत्राभ्याम् अश्रूणि आविरासन् ।सुरभेरिमाम् अवस्थां दृष्ट्वा सुराधिप: ताम् अपृच्छत् -"अयि शुभे ! कथमेवं रोदिषि ? उच्यताम्" इति ।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½x 2 = 1

(i) क: क्षेत्रकर्षणं कुर्वन् आसीत् ?

(ii) ऋषभ: कुत्र पपात ?

(iii) कृषक: बहुवारं किम् अकरोत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नमेकम्) 1 x 1 = 1

(i) किं दृष्ट्वा सुरभे: नेत्राभ्याम् अश्रुणि आविरासन् ?

(ii) सुराधिप: ताम् किम् अपृच्छत्?

III. भाषिककार्ये प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

(क) **सबलम्**- इत्यस्य किं विपर्ययम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

(i) दुर्बलम् (ii) ऋषभ: (iii) अश्रुणि

(ख) **कृषीबल:**- इति पदस्य किं विशेषणम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

(i) सुरभि: (ii) क्रुद्ध: (iii) बहुवारम्

(ग) **अपृच्छत्**- इत्यस्य कर्तृपदम् किम् ?

(i)स्वपुत्रम् (ii) दृष्ट्वा (iii)सुराधिप:

(घ) " सुराधिप: <u>ताम्</u> अपृच्छत् " अत्र ताम् इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम् ?

(i) कृषकाय (ii) इन्द्राय (iii) सुरभये

****

उत्तराणि :- * शुद्ध-उत्तर-लेखनाय :-* **उपरि Q.1. पाठ्यबिन्दूनां विवरणं स्मरत |**

* प्रदते प्रश्ने प्रश्नवाचकपदस्य लिंग –विभक्ति –वचन – अनुसारम् एव उत्तरं लेखनीयम् |

* प्रदत्ते प्रश्ने सहायकपदस्य / पदानाम् आधारेण एव उत्तरं लेखनीयम् | तालिका-माध्यमेन कथम् उत्तरं लेखनीयम् इति पश्याम: -

प्रश्न-सं	प्रश्न-वाचक पदम्	मूलशब्द: / अव्ययम्	लिंग:	विभक्ति:	वचनम्	अनुच्छेदे उत्तर-युक्त – वाक्यम् | (सहायकपदम्)	उत्तरम्
I. i	क:	किम्	पुं	प्र	एक	**कृषकः** बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्	**कृषकः**
ii	**कुत्र**	**अव्यय**	**0**	**0**	**0**	ऋषभ: हलमूढ्वागन्तुमशक्त: **क्षेत्रे**पपात ।	**क्षेत्रे**
iii	**किम्**	**अव्यय**	**0**	**0**	**0**	बहुवारं **यत्नम्** अकरोत्	**यत्नम्**

II.i	**किं**	**अव्यय**	0	0	0	**भूमौ पतितं स्वपुत्रं दृष्ट्वा** सर्वधेनूनां मातु: सुरभे: नेत्राभ्याम् अश्रूणि आविरासन्	**भूमौ पतितं स्वपुत्रं दृष्ट्वा ....**
ii	**किम्**	**अव्यय**	0	0	0	सुराधिप:ताम् अपृच्छत् -“**अयि शुभे ! कथमेवं रोदिषि ? उच्यताम्” इति ।**	**..... - अयि शुभे ! कथमेवं रोदिषि ? उच्यताम्” इति ।**
III.i	**सबलम्**	**विपर्यय**	-	-	-	तं **दुर्बलं**वृषभं	**Xदुर्बलं**
Ii	**कृषीवल:**	**विशेषण**	-	-	-	**क्रुद्ध:**कृषीवल:	**क्रुद्ध:**
Iii	**अपृच्छत्**	**कर्तृपद**	-	-	-	**सुराधिप**: ताम् अपृच्छत्	**सुराधिप**
Iv	**कस्यै**	**किं**	**स्त्री**	**च**	**एक**	**सुरभेरिमाम्** अवस्थां दृष्ट्वा सुराधिप: ताम् अपृच्छत् -“**अयि शुभे !**	**सुरभये**

****

Q.No.13. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातर: ।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते ॥

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½x 2 = 1

i. धैर्यवान् मन्त्री कै: न परिभूयते ?

ii. मन्त्री सभायाम् कीदृश: भवेत् ?

iii. क: धैर्यवान् भवति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नमेकम्) 1 x 1 = 1

i. कीदृश: मन्त्री परै: न परिभूयते ?

ii. अकातर: मन्त्री कुत्र भवति ?

III. निर्देशानुसारम् प्रदत्त-विकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

i. “ **अकातर:**“ इति विशेषणपदस्य **विशेष्यपदं** किम् ?

(क) धैर्यवान् (ख) मन्त्री (ग) सभायाम् (घ) परै:

ii. “ **धीर:** “ इति पदस्य किं**विलोमपदम्**किं प्रयुक्तम् ?

(क) धैर्य: (ख) मन्त्री (ग) पटु: (घ) अकातर:

Iii. “**अन्यै :** ” इति अर्थे श्लोके किम् पदमस्ति ?

(क) स: (ख) केन (ग) परै: (घ) प्रकारेण

Iv. “ धैर्यवान् ” इति पदे क: प्रत्यय: अस्ति ?

(क) त्व (ख) तल् (ग) मतुप् (घ) टाप्

****

उत्तराणि :- * शुद्ध-उत्तर-लेखनाय :-* **उपरि Q.1. पाठ्यबिन्दूनां विवरणं स्मरत |**

* प्रदते प्रश्ने प्रश्नवाचकपदस्य लिंग –विभक्ति –वचन – अनुसारम् एव उत्तरं लेखनीयम् |

* प्रदत्ते प्रश्ने सहायकपदस्य / पदानाम् आधारेण एव उत्तरं लेखनीयम् |

तालिका-माध्यमेन कथम् उत्तरं लेखनीयम् इति पश्याम: -

प्रश्न-	**प्रश्न-**	**मूलशब्द: /**	**लिंग:**	**वि**	**वचनम्**	**अनुच्छेदे उत्तर-युक्त –**	

सं	वाचक पदम्	अव्ययम्		भ क्तिः		वाक्यम्	(सहायकपदम्)	उत्तरम्
I. i	कैः	किम्	पुं	तृ	बहु	**परैर्न** परिभूयते	परैः
ii	कीदृशः	कीदृश	पुं	प्र	एक	मन्त्री सभायाम**प्यकातरः** ।	अकातरः
iii	कः	किम्	पुं	प्र	एक	वाक्पटुर्धैर्यवान् **मन्त्री**	मन्त्री
II.i	कीदृशः	कीदृश	पुं	प्र	एक	वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः । स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते ॥	
ii	कुत्र	अव्यय	0	0	0	मन्त्री **सभायाम**प्यकातरः ।	..... सभायाम् ......
III.i	अकातरः	विशेष्य	-	-	-	**मन्त्री**सभायामप्यकातरः	मन्त्री
Ii	धीरः	विलोमपद	-	-	-	सभायाम**प्यकातरः ।**	अकातरः ।
Iii	अन्यैः	पर्याय	-	-	-	**परैर्न**	परैः
Iv	धैर्यवान्	प्रत्यय	-	-	-	धैर्य +	मतुप्

****

Q.No.14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्त-प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

(एतस्मिनन्नेव काले व्याघ्रचित्रकौ अपि नदीजलं पातुम् आगतौ एवं विवादं श्रृणुतः वदतः च)

व्याघ्रचित्रकौ :- अरे!किं वनराजपदाय सुपात्रं चीयते ? एतदर्थं तु आवामेव योग्यौ | यस्य कस्यापि चयनं कुर्वन्तु सर्वसम्मत्या ।

सिंहः :- तूष्णीं भव भो! युवामपि मत्सदृशौ भक्षकौ न तु रक्षकौ । एते वन्यजीवा: भक्षकं रक्षकपदयोग्यं न मन्यन्ते|अतएव विचारविमर्शः चलति।

बकः :- सर्वथा सम्यगुक्तम् सिंहमहोदयेन । वस्तुत:सिहेन एव बहुकाल पर्यन्तम् शासनं कृतम्। परमधुना तु कोऽपि पक्षी एव राजेति निश्चेतव्यम् अत्र तु संशीतिलेशस्यापि अवकाशः एव नास्ति ।

I. एक पदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½x 2 = 1

I) नदीजलं पातुम् कौ आगतौ?

Ii) केन बहुकाल पर्यन्तम् शासनं कृतम् ?

iii) कः राजेति निश्चेतव्यम् ?

II. पूर्णवाक्येन उतरत (केवलं प्रश्नमेकम्) 1 x = 1

i) सिंहः व्याघ्रचित्रकौकिं कथयति ?

ii) कौ सिंहसदृशौ भक्षकौ स्तः ?

III. प्रदत्त-विकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरम् चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

i) “भक्षकौ”इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

क) चित्रकौ ख) रक्षकौ ग) योग्यौ

ii) “सम्प्रति ”इति पदस्य पर्यायपंद किम् ?

क) कृतम्   ख) चलति   ग) अधुना

iii) नाट्यांशे ' मन्यन्ते 'इत्यस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

क) वन्यजीवा: ख) पक्षिण: ग) जन्तव:

iv) " आवामेव योग्यौ " अत्र "आवाम् " इति सर्वनामपदम् काभ्याम् प्रयुक्तम् ?

क) चित्रकसिंहाभ्याम् ख) सिंहबकाभ्याम्   ग) व्याघ्रचित्रकाभ्याम्

****

उत्तराणि :-   *** शुद्ध-उत्तर-लेखनाय :-* उपरि Q.1. पाठ्यबिन्दूनां विवरणं स्मरत |**

* प्रदते प्रश्ने प्रश्नवाचकपदस्य लिंग –विभक्ति –वचन – अनुसारम् एव उत्तरं लेखनीयम् |

* प्रदत्ते प्रश्ने सहायकपदस्य / पदानाम् आधारेण एव उत्तरं लेखनीयम् |

तालिका-माध्यमेन कथम् उत्तरं लेखनीयम् इति पश्याम: -

प्रश्न-सं	प्रश्न-वाचक पदम्	मूलशब्द: / अव्ययम्	लिंग:	विभक्ति:	वचनम्	अनुच्छेदे उत्तर-युक्त – वाक्यम्	(सहायकपदम्)	उत्तरम्
I. i	**कौ**	**किम्**	**पुं**	**प्र**	**द्वि**	**व्याघ्रचित्रकौ** अपि नदीजलं पातुम् आगतौ	**व्याघ्रचित्रकौ**
ii	**केन**	**किम्**	**पुं**	**तृ**	**एक**	**सिंहेन**एव बहुकाल पर्यन्तम् शासनं	**सिंहेन**
iii	**क:**	**किम्**	**पुं**	**प्र**	**एक**	**पक्षी** एव राजेति निश्चेतव्यम्	**पक्षी**
II.i	**किं**	**अव्यय**	**0**	**0**	**0**	तूष्णीं भव भो ! .... चलति		तूष्णीं भव भो ! .... चलति	
ii	**कौ**	**किम्**	**पुं**	**प्र**	**द्वि**	**युवाम**पि मत्सदृशौ भक्षकौ	**युवाम् - व्याघ्रचित्रकौ**
III..i	**भक्षकौ**	**विलोमपद**	-	-	-	भक्षकौ न तु **रक्षकौ**	**X रक्षकौ**
Ii	**संप्रति**	**पर्यायपद**	-	-	-	पर**मधुना** तु	**= अधुना**
Iii	**मन्यन्ते**	**कर्तृपद**	-	-	-	**एते वन्यजीवा:** भक्षकंरक्षकपदयोग्यं न मन्यन्ते	**एते वन्यजीवा:**
Iv	**कस्मै / आवाम्**	**किम्**	**पुं**	**च**	**एक**	एतदर्थं तु आवामेव योग्यौ	**व्याघ्रचित्रकाभ्याम्**

****

Q.No.15. रेखांकित-पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणम् कुरुत -   (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च :-

प्रश्ननिर्माणम् कथं करणीयम् ? आगच्छन्तु पश्याम : - अधोलिखित – सामान्यांशान् पश्याम: -

*** प्रश्ननिर्माणस्य कृते रेखांकित पदस्य ज्ञानम् आवश्यकं भवति |**

*** अधोलिखित-तालिकाया: आधारेण प्रश्नवाचकपदम् उपरिदत्त-प्रश्नवाचकशब्द रूपेभ्य: चित्वा लिखत -**

*** प्रश्नवाचक - पदाय पश्य - (See . Q. No- 1 ,I-क (किम्) , ख (कीदृश), ग (सप्तककारा:)**

क्रम . सं	रेखांकितपदम्	शब्द: OR विशे-	मूलशब्द:	लिंग:	विभक्ति:	वचनं	अत: -Ans प्रश्न-वाचकं

ख्या		षणम्					पदम्
1	**प्रकृत्या:** सन्निधौ वास्तविकं सुखं विद्यते ।	शब्द:	प्रकृति	स्त्री	षष्ठी	एक	कस्या:
2	शकटीयानं **कज्जलमलिनं** धूमं मुञ्चति।	वि	कज्जलमलिन	पुं	द्वि	एक	कीदृशं
3	बुद्धिमती **चपेटया** पुत्रौ प्रहृतवती।	शब्द:	चपेटा	स्त्री	तृ	एक	कया / कथं
4	पूरा त्वया **मह्यम्** व्याघ्रत्रयं दत्तम् ।	शब्द:	अस्मद्	-	च	एक	कस्मै
5	**अरय:** व्यायामिनं न अर्दयन्ति ।	शब्द:	अरि	पुं	प्र	बहु	के
6	**गात्राणां** सुविभक्तता व्यायामेन संभवति।	शब्द:	गात्र	नपुं	ष	बहु	केषां
7	**धेनूनां** माता सुरभि: आसीत्।	शब्द:	धेनु	स्त्री	ष	बहु	कासां
8	**सहस्राधिकेषु** पुत्रेषु सत्स्वपि या दु:खी आसीत्।	शब्द:	सहस्र-अधिक	पुं	स	बहु	कति / केषु
9	सिंह: वानराभ्यां **स्वरक्षायाम्** असमर्थ: एवासीत्।	शब्द:	स्वरक्षा	स्त्री	स	एक	कस्यां
10	सर्वे **प्रकृतिमातरं**प्रणमन्ति।	शब्द:	प्रकृति मातृ	स्त्री	द्वि	एक	कां
11	उभौ शवं **चत्वरे** स्थापितवन्तौ।	शब्द:	चत्वर (स्थल)	पुं	स	एक	कुत्र / कस्मिन्
12	स: **भरावेदनया** क्रन्दति स्म।	शब्द:	भारवेदना	स्त्री	तृ	एक	कथं / कया
13	जनकेन सुताय **शैशवे** विद्याधनं दीयते।	शब्द:	शैशव	पुं	स	एक	कदा / कस्मिन्
14	**धैर्यवान्** लोके परिभवं न प्राप्नोति ।	शब्द:	धैर्यवत्	पुं	प्र	एक	क:
15	**विवाशा:**प्राणिन: आकाशे पिपीलिका: इव निहन्यन्ते.	विशे	विवश	पुं	प्र	बहु	कीदृशा:
16	**एतादृशी** भयावहघटना गढ़वालक्षेत्रे घटिता ।	वि	एतादृशी	स्त्री	प्र	एक	कीदृशी
17	प्राणेभ्योऽपि प्रिय: **सुहृत्**।	शब्द:	सुहृद्	पुं	प्र	एक	क:
18	**तृणानां** अग्निना सह विरोधो भवति।	शब्द:	तृण	नपुं	ष	बहु	केषां

अभ्यासार्थम् :-Q.स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत – (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1 x 4 = 4

क) वानर: आत्मानं **वनराजपदाय** योग्य: मन्यते ।

ख) **चौरस्य** पादध्वनिना अतिथि: प्रबुद्ध: ।

ग) तत्त्वार्थस्य निर्णय: **विवेकेन** कर्तुं शक्य:।

घ) विवाशा:प्राणिन: **आकाशे**पिपीलिका: इव निहन्यन्ते।

ङ) **आत्महितैषिभि:** सर्वदा व्यायाम: कर्तव्य:।

Q.No.16. मञ्जूषाया: समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकयो: अन्वयं पूरयत -

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

***प्रदत्तयो: श्लोकयो: पदच्छेदम् कुर्वन्तु ।**

*** मञ्जूषायां प्रदत्त-अष्टपदानि द्वयो: श्लोकयो: आधारेण प्रत्येकस्य श्लोकस्य चत्वारि पदानि पृथक् कुर्वन्तु ।**

*** प्रथमश्लोकस्य चतुर्षु पदेषु विद्यामानां विभक्तिं ज्ञात्वा तेषाम् अर्थम् लिखन्तु |**

*** तत: प्रथमश्लोकस्य अन्वये रिक्तस्थानेषु अर्थानुसारम् चत्वारि पदानि लिखन्तु |**

*** एवमेव द्वितीयस्लोकस्य अपि अर्थानुसारम् रिक्तस्थानानि पूरयन्तु|**

अन्वय: = गद्यक्रम: (Prose order)

अर्थात् कर्तृ- पद क्रिया-पदयो: मध्ये :-

अर्थानुसारम् :- अन्यविभक्तिपदानि /

प्रसंगानुसारम् :- कर्तृवाच्यम् / कर्मवाच्यम् /अव्ययपदानि /

विशेषण-विशेष्य-पदानि भवन्ति |

अत्र **तालिकाया: आधारेण** मञ्जूषायां प्रदत्त-पदानाम् लिंग-विभक्ति-वचन-आधारेण**अर्थम् अवगच्छन्तु |**

अन्वये रिक्तस्थानेषु अर्थानुसारम् पदानि लिखन्तु |

विभक्ति के अर्थ तथा संस्कृत-प्रत्यया:

विभक्ति:	अर्थ:		एकवचनम् बालक	एकवचनम् पुष्प	एकवचनम् बालिका
प्रथमा	= ने ----		:	अम्	आ
द्वितीया	= को	TO	म्	म्	आम्
तृतीया	= से , के साथ	BY ,WITH	एन	एन	अया
चतुर्थी	= के लिए	FOR	आय	आय	आयै
पञ्चमी	= से (अलग)	FROM	आत्	आत्	आया:
षष्ठी	= का , की , के	OF	अस्य	अस्य	आया:
सप्तमी	= में , पर	IN /ON	ए	ए	आयाम्
सम्बोधन प्रथमा	= रे , अरे , हे	O !	हे ..... अ !	हे ..... अ !	हे ..... ए !

कर्तृपदम् , कर्मपदम् = द्वितीया विभक्ति: / करणकारकम् = तृतीया विभक्ति: /

सम्प्रदानकारकम् = चतुर्थी विभक्ति: / अपादानकारकम् = पञ्चमी विभक्ति: /

सम्बन्धकारकम् = षष्ठी विभक्ति: / अधिकरणकारकम् = सप्तमी विभक्ति:

सम्बोधनम् = संबोधनप्रथमा वि / अन्य – प्रत्ययान्त / विशेषण / अव्यय-आदि पदानि

क्रियापदम् |

उदाहरणम्:- मञ्जूषाया: समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकयो: अन्वयं पूरयत -

I. **½x 4 = 2**

I. श्लोक:	यत् प्रोक्तम् येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णय: | कर्तुं शकयो भवेद्येन स विवेक इतीरित: ||
पदच्छेद:	यत् (प्र+उक्तम्) प्रोक्तम् येन केन अपि तस्य तत्त्व अर्थनिर्णय: कर्तुं शकय: भवेत्त येन स: विवेक: इति ईरित: |
अन्वय:	येन ....1...... अपि यत् .....2........... तस्य ......3.......... येन कर्तुं शक्य: भवेत् , स: ....4............. इति ईरित: |

.

मञ्जूषा-पद – ज्ञानम् :-	**प्रोक्तम्** (कर्मवाच्ये कर्मपदानुसारम् (यत् सहायक-पदम् clue) क्रियापदम्) **विवेक:** (कर्मवाच्य कर्तृपदम् , प्रथमा-एकवचनम् / विशेष्यपदम् (स:clue)) **केन** (कर्मवाच्ये कर्तृपदम् , तृतीयाविभक्ति-एकवचनपदम् (येन clue)) **तत्त्वार्थनिर्णय:** (कर्मवाच्ये कर्मपदम् , प्रथमा-एकवचन –पदम् च) (clue – शक्य: (क्रिया))
उत्तराणि	1 . केन 2. प्रोक्तम् 3. तत्त्वार्थनिर्णय: 4. विवेक:

II. श्लोक: :- सर्वेष्वृतुष्वहरह: पुंभिरात्महितैषिभि: |
बलस्यार्धेन कर्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ||

पदच्छेद: :- सर्वेषु ऋतुषु अह: अह: पुंभि: आत्महितैषिभि: |
बलस्य अर्धेन कर्तव्य: व्यायाम: हन्ति अत: अन्यथा ||

अन्वय: :- आत्महितैषिभि: 1 .... सर्वेषु ऋतुषु अह: अह: 2 ....
अर्धेन 3 .... कर्तव्य: 4 .... हन्ति अत: |

मञ्जूषा :- अन्यथा , पुंभि: , बलस्य , व्यायाम : |

प्रथम-श्लोकस्य अन्वयपूर्ति: इव द्वितीयश्लोकस्यापि उत्तराणि स्वयं प्रदत्त-स्थाने एव लिखन्तु |

****

ध्यातव्यम् :- ** एवमेव उपरि तालिकायां दर्शितविधिना मञ्जूषा-पदविभाग: यदि क्रियते तर्हि उत्तरलेखनं सरलं भवति |मञ्जूषा-पदज्ञानाय निम्नविषया: अपि ध्यातव्या: |

क) श्लोकाधारित-पदच्छेदे विद्यमानानि अधिकानि पदानि गद्यक्रमानुसारं अन्वये सन्ति |

ख) अन्वये चत्वारि रिक्तस्थानानि सन्ति |

ग) तेषु रिक्तस्थानेषु मञ्जूषायां प्रदत्तानि पदानि लिंग , विभक्ति , वचन , विशेष्य – विषेषण , कर्तृ - वाच्य , कर्म - वाच्य अर्थानुसारम् ज्ञात्वा अन्वयानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत |

अथवा (OR)

सूचना :- परीक्षायां “ मञ्जूषाया: साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुन: लिखत ” इति विकल्प: प्रश्न: अस्ति | यदि अन्वयप्रश्ने सन्देह: अस्ति तर्हि चत्वारि अंकान् प्राप्तुम् एतदुत्तरत |

मञ्जूषाया: साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुन: लिखत – 1 x 4 = 4

पाठ्यबिंदूनाम् विवरणम् :-

ध्यातव्या: विषया: :- क) श्लोके विद्यमानानाम् पदानाम् पर्याय-वाचक-पदानाम् ज्ञानम् आवश्यकम् भवति |

क) श्लोकस्य भावार्थ: सरलसंस्कृत-पदै: / व्यावहारिक-पदै: भवति |

ख) भावार्थे अपि उपरि दत्त - अन्वयस्य विषयान् अपि चिन्तयन्तु / जानन्तु |

ग) अन्वय-भावार्थयो: भेद: एक: एव अस्ति यत्
:- अन्वये तु श्लोकस्थ-पदानि एव उपयुज्यन्ते ,
भावार्थे तु श्लोकस्थ-पदानां समानार्थकपदानि प्रयुज्यन्ते |

सूचना :- भावार्थे मञ्जूषायां प्रदत्त-पदानाम् मूलशब्द / लिंग / विभक्ति / वचन आदि ज्ञानेन श्लोकस्थ-पदैः सह मेलयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु |

****

उदाहरणम् :-

श्लोक: :- गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो , बली बलं वेत्ति वेत्ति निर्बल: |
पिको वासन्तस्य गुणं न वायस: , करी च सिंहस्य बलं न मूषक: ||

भावार्थ: :- गुणवान् जन: एव ....1.......... महत्त्वम्जानाति | गुणहीन: गुणानां महत्त्वम् न अवगच्छति | तथैव ....2......... जन: बलस्य महत्त्वम् जानाति परन्तु दुर्बल: बलस्य महत्त्वम् न अवगच्छति | वसन्त- ऋतो: महत्त्वम् कोकिल: एव सम्यक् ....3.......... शक्नोति न तु काक: | एवमेव गज: सिंहस्य ....4................. महत्त्वम् जानाति | मूषक: तस्य शौर्यम् अवगन्तुम् न शक्नोति |

मञ्जूषा :- अवगन्तुम् , बलवान् ,पराक्रमस्य , गुणानाम्|

उत्तराणि :- :- 1. गुणानाम् 2. बलवान् 3. अवगन्तुम् 4. पराक्रमस्य |

****

Q.No. 17. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि पुन: लिखत - **½x 8 = 4**

पाठ्यबिंदूनाम् विवरणम् :-

*** प्रत्येकस्य पाठस्य संस्कृतभाषया / हिन्दी भाषया सारांशं लिखित्वा अवगच्छन्तु |**

यथा :- **द्वितीय: पाठ: :- “ बुद्धीर्बलवती सदा ”**

संक्षिप्तरूपेण पाठस्य सारांश: :-

1. **देउलाख्य-ग्रामे राजसिंह: वसति स्म |**
2. **तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं गच्छति |**
3. **मार्गे सा व्याघ्रम् अपश्यत् |**
4. **सा पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य अवदत् | - “ कथं कलहं कुरुथ: ” इति |**
5. **अयमेक: विभज्य भुज्यताम् , पश्चात् द्वितीय: लक्ष्यते |**
6. **एतत् श्रुत्वा व्याघ्र: भयाकुलचित्त: पलायित: |**
7. **भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा शृगाल: अवदत् - “ भवान् पलायित: ” इति |**
8. **भीत: व्याघ्र: जम्बुकं गूढ प्रदेशं गन्तुं वदति |**
9. **सा व्याघ्रमारी मां हन्तुम् आगच्छति इति मत्वा व्याघ्र: पलायित: |**
10. **शृगाल: व्याघ्रं वदति - “ किं त्वं मानुषात् बिभेति ” इति |**
11. **मया / व्याघ्रेण प्रत्यक्षमेव स्वपुत्रौ प्रहरन्ती सा दृष्टा |**
12. **स्वामिन् पुन: तत्रगम्यताम् - यदि सा त्वां पश्यति तर्हि त्वं मां मारय |**
13. **शृगाल ! यदि त्वं मां मुक्त्वा गच्छसि तर्हि मम गति: का ?**

14. व्याघ्र: शृगालं निजगले बद्ध्वा चलति |

15. सा बुद्धिमती श्रुगालेन सहितं आगच्छन्तं व्याघ्रं पश्यति |

16. सा प्रत्युत्पन्नमति: जम्बुकम् अंगुल्या तर्जयति |

17. पुरा श्रुगालेन तस्यै व्याघ्रत्रयम् दत्तम् |

18. अधुना एकं व्याघ्रम् आनीय गन्तुम् इच्छति |

19. व्याघ्रमारी शीघ्रम् शृगालम् मारयितुं धावितां दृष्ट्वा
गलबद्ध-शृगालक: व्याघ्र: पलायित: |

20. बुद्धिमती पुन: व्याघ्रजात् भयात् मुक्ता अभवत्|

21. बुद्धीर्बलवती तन्वि सर्वकार्येषु सर्वदा |

****

अभ्यासार्थम् :- Q.घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि पुन: लिखत -

क) व्याघ्र: व्याघ्रमारी इयमिति मत्वा पलायित: |

ख) प्रत्युत्पन्नमति: सा शृगालं आक्षिपन्ती उवाच |

ग) जम्बुककृतोत्साह: व्याघ्र: पुन: काननम् आगच्छत् |

घ) मार्गे सा एकं व्याघ्रम् अपश्यत् |

ङ) व्याघ्रं दृष्ट्वा सा पुत्रौ ताडयन्ती उवाच – " अधुना एकमेव व्याघ्रं विभज्य भुज्यताम् " इति |

च) बुद्धिमती पुत्रद्वयेन उपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता |

छ) " त्वं व्याघ्रत्रयम् आनयितुं " प्रतिज्ञाय एकमेव आनीतवान् |

ज) गलबद्धश्रुगालक: व्याघ्र: पुन: पलायित: |

****

18 . शब्दानाम् शुद्धार्थै : सह मेलयत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् :-

ध्यातव्य-विषया: :- प्रदत्त-पदानां विभागं अधोलिखित-तालिकाया: आधारेण ज्ञातुं प्रयत्नम् कुर्म: -

क्र. संख्या	प्रदत्त - पद ज्ञानम् | (विशेष्य - विशेषण	समानार्थक / पर्याय / उचित- अर्थ –मेलनम् | उदाहरणानि	विपर्यय / विलोमपद – मेलनम् | उदाहरणानि	समानार्थक – क्रियापदानि उदाहरणानि

	पदे इव)			
1	लिंग ,विभक्ति , वचन- आधारेण	गात्रम् = शरीरम् अरय: = शत्रव: अनभिज्ञ: = अपरिचित: दशनै: = द न्तै : प्रवर्ष: = वृष्टि:	अर्थकार्श्येन x अर्थाधिकेन कर्कश: x मधुर:	ददर्श = अपश्यत् जगाद = अवदत् पपात = अपतत् तुदन्ति = पीडयन्ति
2	तुमुन्	अत्तुं = भक्षयितुम्	आनेतुं xनेतुं	0
3	क्त्वा & ल्यप्	आकार्ण्य =श्रुत्वा , निशम्य विहाय = त्यक्त्वा आदाय = गृहीत्वा	गत्वा x आगत्य	0
4	विभिन्न – लिंग,विभक्ति , वचन आधारेण	उपचय: = अभिवृद्धि: जरा = वार्धक्यम् तनु: = शरीरम् जवेन = तीव्रगत्या	जरा xयौवनम् वात्सल्यम् x घृणा परिश्रम:xआलस्यम्	0

एवमेव सन्दर्भ –अनुसारम् परीक्षायां प्रदत्त-पदानां ज्ञानेन शुद्ध-उत्तर-चयनं करणीयम् |

****

अभ्यासार्थम् :- Q."क" स्तम्भे लिखितानां पदानां पर्यायपदानि "ख" स्तम्भे लिखितानि सन्ति |

तानि यथासमक्षं लिखत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1 x 3 = 3

क	ख
वयस्य	प्रकृत्याम्
निसर्गे	सर्प:
अहिभुक्	मित्रम्
मृजा	मयूर:

अथवा

Q.अधोलिखित-वाकयेषु रेखांकित-पदानां प्रसंगानुसारम् उचितार्थम् प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत –

1. नवमालिका <u>रसालं</u> मिलिता | पुष्पम् / आम्रम् / मञ्जरी
2. पिको वसन्तस्य गुणं वेत्ति न <u>वायस:</u>| वयस्य / कोकिल: / काक:
3. व्याघ्रोऽपि सहसा <u>नष्ट:</u> | धावित: / पलायित: / नश्वर:
4. सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने <u>जने</u>| मानवे / वने / लोके

शुभम्

प्रश्नपत्रानुसारम् उपरि पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् उदाहरणानि च दत्तानि |

इदानीं पाठ्यपुस्तकाधारेण घ-खण्डस्य (पठितावबोधनस्य) प्रश्नानाम् अभ्यासार्थम् अत्र सर्वेभ्य: पाठेभ्य: Q.NO. 12-गद्यांश: , Q.NO. 13 – पद्यांश: Q.NO. 14 – नाट्यांश: , Q.NO. 15 – प्रश्ननिर्माणम् Q.NO. 16 – अन्वय: , Q.NO. 17 – घटनाक्रम: &

Q.NO. 18 – उचित-शब्दार्थैः सह मेलनम् | यथाशक्ति एतेषां प्रश्नानाम् अभ्यासाय प्रत्येकस्मिन् पाठे प्रश्नद्वयम् प्रश्नत्रयम् वा पाठानाम् गद्य , पद्य , नाट्यांश आधारेण दीयते |

अत्र सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तरलेखनाय पूर्ववत् पाठ्यबिन्दूनां विवरणम् दृष्ट्वा तेषाम् अनुसारेण प्रश्नवाचकपदानाम् लिंग – विभक्ति – वाचनानुसारम् सहायकपदानाम् अनुसारम् च उत्तराणि लिखन्तु |

प्रथमः पाठः शुचिपर्यावरणम्

Q.No.13.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन लिखत। (5)

वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्।
कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्॥
करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धीकरणम्॥ शुचिपर्यावरणम्।

I. एकपदेन उत्तरत -

(i) किं भृशं दूषितम् अस्ति ?

(ii) किं निर्मलम् नास्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) किं करणीयम् अस्ति ?

III. भाषिककार्ये प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत -

(क) बहिः- इत्यस्य किं विपर्ययमश्लोके प्रयुक्तम् ? (i) अन्तः (ii) बहु (iii) भृशम्

(ख) समलम्- इति विशेषणस्य विशेष्यं किम्? (i) भक्ष्यम् (ii) वस्तु (iii) धरातलम्

(ग) "करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहुशुद्धीकरणम्" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?
(i)करणीयं (ii) जगति (iii)शुद्धीकरणम्

उत्तराणि- I.वायुमण्डलम् ,जलम् . II. करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धीकरणम् |III. x अन्तः , धरातलम् , करणीयम् |

****

Q.No.13.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणिसंस्कृतेन लिखत-

कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्।
वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्।।
यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम्। शुचि...||

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) –½x 2 = 1

(i) केषाम् अनन्ताः पङ्क्तयः सन्ति?

(ii) किं कठिनं जातम्?

(iii) ध्वानं वितरन्ती का संधावति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नमेकम्) 1x1=1

(i) शतशकटीयानं कीदृशं धूमं मुञ्चति?

(ii) किं वितरन्ती वाष्पयानमाला संधावति?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत- (केवलं प्रश्नत्रयम्) 1x3=3

(i) 'कज्जलमलिनं धूमम्' अनयोः पदयोः किं विशेष्यपदम्? (क) घूमम्(ख) कज्जलम्(ग) मलिनम्

(ii) वाष्पयानमाला' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम् ?(क) वितरन्ती(ख) संधावति(ग) ध्वानम्

(iii) सरलम्' इत्यस्य पदस्य पद्यांशे किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

(क) मुञ्चति(ख) संसरणम्(ग)कठिनम्

(iv) 'ध्वनिम्' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः पद्यांशे प्रयुक्तम् ?

(क) ध्वानम्(ख) शकटीयानम्(ग) अनन्ताः

****

Q.No.15.रेखाङ्कितपदानि आधृत्य विकल्पात् उचितं पदं चित्वा प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

1) शकटीयानम् <u>कज्जलमलिनं</u> धूमं मुञ्चति ।

2) उद्याने <u>पक्षिणां</u> कलरवं चेत: प्रसादयति ।

द्वितीय: पाठ: बुद्धिर्बलवती सदा

Q.No.12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-)

अस्ति देउलाख्यो ग्राम: | तत्र राजसिंह नाम राजपुत्र वसति स्म |एकदा केनापि आवश्यक कार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता | मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श | सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा धाष्ट्यार्त पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद –कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथ: ? अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम् | पश्चाद् अन्यो द्वितीय: कश्चिल्लक्ष्यते |

(क)एकपदेन उतरत -

1. राजसिंहस्य भार्या कुत्र गता?

2. सा बुद्धिमती कुत्र एकं व्याघ्रं ददर्श ?

(ख) पूर्णवाक्येनउतरत -

1. आगच्छन्तं व्याघ्रं दृष्ट्वा भार्या किम् अकरोत् ?

(ग) कोष्ठकात उचित उत्तरं चित्वा लिखत -

(i) 'ददर्श' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् किम् ? (क) एकं (ख) व्याघ्रं (ग) मार्गे (घ) सा

(ii) 'आगच्छन्तं' इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?(क) व्याघ्रम् (ख) जगाद (ग) पुत्रौ (घ) चपेटया

****

प्रश्न-17. अधोलिखितानिवाक्यानिघटनाक्रमानुसारंसंयोज्यपुनःलिखत- ½x8=4

(क) कथम्एकैकशःव्याघ्रभक्षणायकलहंकुरुथः ?

(ख) कश्चित्धूर्तःशृगालःहसन्अवदत्।

(ग) त्वंमानुषादपिबिभेषि।

(घ) तस्यभार्याबुद्धिमतीपुत्रद्वयोपेतापितुर्गृहंप्रतिचलिता।

(ङ) भवान्कुतःभयात्पलायितः?

(च) तौएवविभज्यभुज्यताम्।

(छ)व्याघ्रःभयाकुलचित्तोनष्टः।

(ज) बुद्धिमतीव्याघ्रजाद्भयात्पुनरपिमक्ताऽभवत्।

****

तृतीय: पाठ: व्यायाम: सर्वदा पथ्य:

Q.No.16.अन्वय: व्यायामोहिसदापथ्योबलिनांस्निग्धभोजिनाम्। ½x4=2

सचशीतेवसन्तेचतेषांपथ्यतमःस्मृतः॥

अन्वयः-हिव्यायामो(१) .... बलिनांस्निग्धभोजिनाम् (२) ....शीतेच(३)........चतेषां (४)........स्मृतः।

:मञ्जूषा:-सदा , पथ्यो , वसन्ते , पथ्यतमः

Q.No.18. समानार्थकपदानि मेलयत –

अरय:	अनुकूलम्
अहन्	शरीरम्
जरा	दिवस:
गात्रम्	वार्धक्यम्

चतुर्थ: पाठ: शिशुलालनम्

Q.No.14.अधोलिखितं नाटयांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणिसंस्कृतेन लिखत-

विदूषकः :- एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति नामधेयम् एतयोर्जननीतेनावमानिता निर्वासिता एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति।

रामः :- (स्वगतम्)धिङ् मामेवंभूतम्। सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं मन्युगर्भरक्षरैर्निर्भर्त्सयति।

(सवाष्पमवलोकयति)

रामः :- अतिदीर्घः प्रवासोऽयं दारूणश्च। (विदूषकमवलोक्यजनान्तिकम्) कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतोवेदितुमिच्छामि। न युक्तं च स्त्रीगतमनुयोक्तुम् विशेषतस्तपोवने। तत् कोऽत्राभ्युपायः?

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½ x 2 = 1

(i) "धिङ् मामेवंभूतम्" - इति कथनं कस्य ?

(ii) कुशलवयोः मातरं नामतो वेदितुं कः इच्छति?

(iii) कः अतिदीर्घः दारुणश्च?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नमेकम्) 1x1 = 1

(i) कस्यापराधेन तपस्विनी स्वापत्यं निर्भर्त्सयति?

(ii) रामस्य प्रवासः कीदृशः आसीत्?

3. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत- (केवलंप्रश्नत्रयम) 1x3=3

(i) “निर्भर्त्सयति” इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?(क) विदूषकः(ख) माता(ग) रामः

(ii) “अतिदीर्घः प्रवासः” इत्यत्र विशेष्य पदं किम्?

(iii) “ क्षणमात्रम्” इति अर्थे किं समानार्थल्कपदमत्रास्ति ?

(iv) “ प्रकाशम्” इति पदस्य विलोमपदम् अत्र किमस्ति ?

पञ्चम: पाठ: जननी तुल्यवत्सला

Q.No.16.अन्वय – पूर्ति: -

श्लोक: :- विनिपातो न व: कश्चित् दृश्यते त्रिदशाधिप: |
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ! ||

पदच्छेद: :- विनिपात: न व: क: चित् दृश्यते त्रिदशाधिप: अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ! ||

अन्वय: :- कौशिक ! 1 .... व: कश्चित् 2 .... न दृश्यते
अहं तु 3 .... शोचामि तेन 4 .... |

मञ्जूषा :- रोदिमि , त्रिदशाधिप: , विनिपात: , पुत्रं |

षष्ठ: पाठ: सुभाषितानि

Q.No.13. अधोलिखितंपद्यांशंपठित्वाप्रश्नानाम्उत्तराणिपुस्तिकायांलिखत-

गुणीगुणंवत्तिनवेत्तिनिर्गुणो ,
बलीबलंवेत्तिनवेत्तिनिर्बलः।
पिकोवसन्तस्यगुणःनवायसः,
करीचसिंहस्यबलंनमूषकः॥

(क) एकपदेनउत्तरत- ½x2=1

(I) कीदृशःजनःगुणंजानाति ?

(II) कीदृशःजनःगुणंनजानाति?

(ख) पूर्णवाक्येनउत्तरत- 1x1=1

(i)पिकःकिंजानातिवायसःचकिंन ?

(ग) भाषिककार्यम्- 1x3=3

(I) श्लोके" जानाति" इतिपदस्यपर्यायपदंकिम् ?

(II) "वेत्ति" इतिक्रियापदस्यकर्तृपदंकिम्?

(III)"निर्बलः" इतिपदस्यविपर्ययपदंकिम्अत्रप्रयुक्तम् ?

Q.No.13.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणिसंस्कृतेन लिखत-

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मनुष्याणां शरीरस्थः महान् शत्रुः कः?

(ii) केन समः बन्धुः नास्ति?

(iii) किं कृत्वा मनुष्यः न अवसीदति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नमेकम्) -

(i) आलस्यं मनुष्याणां कीदृशः रिपुः वर्तते?

(ii) किं कृत्वा जनः कदापि दुःखं न अनुभवति?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत- (केवलं प्रश्नत्रयम्) -

(i) 'बन्धुः' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम् ?(क) न अस्ति(ख) अवसीदति(ग) रिपुः

(ii) 'महान् रिपुः' अनयोः पदयोः किं विशेष्य पदम् ?(क) महान्(ख) रिपुः(ग) उभौ

(iii) परिश्रमः' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः श्लोके प्रयुक्तम् ?(क) उद्यमः(ख) आलस्यम्(ग) रिपुः

(iv) 'रिपुः' इत्यस्य किं विलोमपदं श्लोके प्रयुक्तम् ?(क) बन्धुः

सप्तम: पाठ: सौहार्दं प्रकृते: शोभा

Q.No.14. नाट्यांश: :-

सिंह: :-(क्रोधेन गर्जन्) भो: ! अहम वनराज: , किं भयं न जायते ?किमर्थम् मामेवं तुदन्ति सर्वे मिलित्वा ?

एक: वानर: :- यत: त्वं वनराज: भवितुम् तु सर्वथा अयोग्य: | राजा तु रक्षक: भवति , परं भवान् तु भक्षक: | अपि च स्वरक्षायामपि समर्थ: नासि , तर्हि कथम् अस्मान् रक्षिष्यसि ?

अन्य: वानर; :- किं नु श्रुता त्वया पंचतन्त्रोक्ति: ?

I. एकपदेन उत्तरत -

क) वनराज: क: अस्ति ?

ख) रक्षक: क: भवति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत –

क) एक: वानर: सिंहं किं कथयति ?

ख) सिंह: कथम् वदति ?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत -

क) "पीडयन्ति" इति अर्थे किं पदम् प्रयुक्तम् ?

ख) "रक्षक:" इति पदस्य विपर्ययपदम् किम् ?

ग) "त्वया" इति कर्तृपदस्य क्रियापदम् किम् ?

घ) "राजा" इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदम् किम् ?

Q.No.15.रेखांकितानिपदानिआधृत्यप्रश्ननिर्माणंकुरुत- **(मिश्रित)** **1x4=4**

(क) सिंहस्यबलंगजःवेत्तिमूषकःन।

(ख) संसारेकिञ्चिन्निरर्थकम्नअस्ति।

(ग) परस्परविवादतःप्राणिनांहानिःजायते।

(घ) मयूरस्यपिच्छानांसौन्दर्यम्अपूर्वंअस्ति।

अष्टम: पाठ: विचित्र: साक्षी

Q.No.12.अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नामुत्तराणि लिखत –

कश्चन निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किंचित् वित्तमुपार्जितवान्। तेन वित्तेन स्वपुत्रम् एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः। तत्तनयः तत्रैव छात्रावासे निवसन् अध्ययने संलग्नः समभूत्। एकदा स पिता तनूजस्य रुग्णतामाकर्ण्य व्याकुलो जातः पुत्रं द्रष्टुं च प्रस्थितः। परमर्थकार्ष्येण पीडितः स बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्।

(i) एकपदेन उत्तरत-

(क) कः व्याकुलः जातः?

(ख) छात्रावासे कः अवसत् ?

(ii) पूर्णवाक्येण उत्तरत –

(क) निर्धनः पुत्रम् कुत्र प्रवेशं दापयितुं सफलः अभवत् ?

(iii) निर्देशानुसारमुत्तरत –

(क) परमर्थकार्ष्येण पीडितः स बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत् इत्यस्मिन् वाक्ये प्राचलत् इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(ख) 'असफलः' इति पदस्य किं विलोमपदं गद्यांशे प्रयुक्तः?

(ग)धनं इतस्य पदस्य कः पर्याय: अत्र प्रयुक्त: ?

****

Q.12 न्यायाधीशेन पुनस्तौ घटनायाः विषये वक्तुमादिष्टौ । आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत् स शवः प्रावारकमपसार्य न्यायाधीशमभिवाद्य निवेदितवान्- मान्यवर् ! एतेन आरक्षिणा अध्वनि यदुक्तं तद् वर्णयामि , त्वयाऽहं चोरितायाः मञ्जूषायाः ग्रहणाद् वारितः, अतः निजकृत्यस्य फ़लं भुङ्क्ष्व । अस्मिन् चौर्याभियोगे त्वं वर्षत्रयस्य कारादण्डं लप्स्यसे' इति ।न्यायाधीशः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानं मुक्तवान् ।

(क) एकपदेन उत्तरत-

(I) आरक्षिणि किं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत् ?

(II) न्यायाधीशः कस्याः विषये वक्तुम् आदिशति ?

(ख)पूर्णवाक्येन उत्तरत- 1

(i)न्यायाधीशः किं निर्णयम् कृतवान् ?

(ग) भाषिककार्यम्-

(I) " निवेदितवान्" इति क्रियापदस्य कतृपदं किम् ?

(II) "मार्गे" इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम्?

(III) "न्यायाधीशः" इति कतृपदस्य क्रियापदं किम्?

****

Q.No.17. अधोलिखित-कथांशं समुचित-क्रमेण लिखत-1/2x8=4

1. किन्तु प्रमाणाभावात् स निर्णेतुं नाशक्नोत्।
2. उभौ शवमानीय एकस्मिन् चत्वरे स्थापितवन्तौ।
3. स आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्।
4. सः शवः प्रावारकमपसार्य सर्वमपि वृत्तान्तं न्यायाधीशायनिवेदितवान्।
5. न्यायाधीशः उभाभ्यां पृथक्-पृथक् विवरणं श्रुतवान्।
6. न्यायाधीशः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानं मुक्तवान्।
7. न्यायाधीशः आरक्षिणम् अभियुक्तं च तं शवं न्यायालयेआनेतुमादिष्टवान्।
8. आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत्।

उत्तरम् :

1. स आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्।
2. न्यायाधीशः उभाभ्यां पृथक्-पृथक् विवरणं श्रुतवान्।
3. किन्तु प्रमाणाभावात् स निर्णेतुं नाशक्नोत।
4. न्यायाधीशः आरक्षिणम् अभियुक्तं च तं शवं न्यायालयेआनेतुमादिष्टवान्।
5. उभौ शवमानीय एकस्मिन् चत्वरे स्थापितवन्तौ।
6. आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत्।
7. सः शवः प्रावारकमपसार्य सर्वमपि वृत्तान्तं न्यायाधीशनिवेदितवान्।
8. न्यायाधीशः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानंमुक्तवान्।

नवम: पाठ: सूक्तय:

Q.No.13. पद्यांश: –

त्यक्त्वा धर्मप्रदाम् वाचम् परुषाम् योभ्युदीरयेत् |
परित्यज्य फलं पक्वं भुंक्ते अपक्वम् विमूढधी: ||

I. एकपदेन उत्तरत -

क) विमूढधी: कीदृशीम् वाचम् त्यजति ?

ख) विमूढधी: कीदृशीम् फलम् खादति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत –

क) विमूढधी: किम् वदति ?

ख) क: धर्मप्रदां वाचम् त्यजति ?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत –

क) श्लोके "कठोराम्" इति पदस्य समानार्थकपदं किमस्ति ?

ख) " विमूढधी: " इति कर्तृपदस्य क्रियापदम् किम् ?

ग) "परित्यज्य" इति अर्थे श्लोके समानार्थकपदं किमस्ति ?

घ) "धर्मप्रदाम्" इति विशेषणस्य विशेष्यपदं किम् ?

Q.No.16.मञ्जूषायाःसहायतयाअधोलिखित-श्लोकयोःअन्वयंपूरयत- ½x4=2

(क) विद्वांसएवलोकेऽस्मिन्चक्षुष्मन्तःप्रकीर्तिताः।

अन्येषांवदनेयेतुतेचक्षुनामनीमते॥

अन्वयः-अस्मिन्लोके(१) ....एव (२) ....प्रकीर्तिताः।अन्येषां (३)........ये (चक्षुषी) तेतु (४).........मते।

मञ्जूषाः-वदने , चक्षुनामनी , विद्वांसः , चक्षुष्मन्तः

दशम: पाठ: भूकम्पविभीषिका

Q.No.15.प्रश्ननिर्माणम् –

1) **संस्खलनात्** कंपनम् जायते |

2) अकस्मादेव **गुर्जरराज्यम्** पर्याकुलम् विपन्नम् च ?

3) **भूमि:** फलद्वये विभक्ता |

4) **बहुभूमिकम्** निर्माणम् न करणीयम् |

एकादश: पाठ: प्राणेभ्योऽपि प्रिय: सुहृत्

Q.No.14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत – 5

चाणक्य: :- वत्स ! मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि |

शिष्य: :- तथेति (निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य) इत: इत: श्रेष्ठिन् !
(उभौ परिक्रामत:)

शिष्य: :- (उपसृत्य) उपाध्याय !अयं श्रेष्ठी चन्दनदास: |

चन्दनदास: :- जयत्वार्य:|

चाणक्य: :- श्रेष्ठिन् ! स्वागतं ते | अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभा: ?

चन्दनदास: :- (आत्मगतम्) अत्यादर: शङ्कनीय: | (प्रकाशम्) अथ किम् | आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिज्या |

चाणक्य: :- भो श्रेष्ठिन् ! प्रीताभ्य: प्रकृतिभ्य: प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजान: |

चन्दनदास: :- आज्ञापयतु आर्य:, किं कियत् च अस्मज्जनादिष्यते इति |

I.एकपदेन उत्तरत - ½×2= 1

i. केन सह शिष्य: प्रविशति ?

ii. चन्दनदासम् कः द्रष्टुम् इच्छति ?

II.पूर्णवाक्येन उत्तरत - 1 ×1=1

i. केषाम् वृद्धिलाभाः प्रचीयन्ते ?

III.भाषिककार्यम् - 1× 3 = 3

i. नाट्यांशे" इच्छन्ति " इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(क) प्रीताभ्यः(ख) प्रकृतिभ्यः(ग)प्रियम्(घ) राजानः

ii. "अखण्डिता" इति पदस्य विशेष्यं पदं किम् ?

(क)आर्यस्य (ख) मे (ग) प्रसादेन(घ) वाणिज्या

****

Q.No.14.अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

चाणक्यः :- अयमीदृशो विरोधः यत् त्वमद्यापि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षसि ।

चन्दनदासः :- आर्य! अलीकमेतत् । केनाप्यनार्येण आर्याय निवेदितम् ।

चाणक्यः :- भो श्रेष्ठिन् ! अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपूरुषाः पोराणामिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशांतरं व्रजन्ति । ततस्तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्दनदासः :- एवं नु इदम् । तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति ।

चाणक्यः :- पूर्वम् "अनृतम्" , इदानीम् "आसीत्" इति परस्परविरुद्धे वचने ।

चन्दनदासः :- आर्य ! तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति ।

(क) एकपदेन उत्तरत- ½x2=1

(I) चन्दनदासः कस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षति ?

(II) केन आर्याय निवेदितम्?

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत- 1x1=1

(i)कीदृशाः जनाः गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति ?

(ग) भाषिककार्यम्- 1x3=3

(I) "नगरवासिनाम्" इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(II) "अनृतम्" इति पदस्य पर्यायपदं किम्?

(III)"परगृहे" पदस्य कृते किं विपर्यय पदं प्रयुक्तम्?

द्वादश: पाठः अन्योक्तय:

Q.No.15.प्रश्ननिर्माणम् –

1) मालाकारः **<u>तोयैः</u>** तरोः पुष्टिम् करोति |

2) **<u>चातकः</u>** वने वसति |

3) **<u>पतंगाः</u>** अंबरपथम् आपेदिरे |

4) भृंगाः **<u>रसालमुकुलानि</u>** समाश्रयन्ते |

5) राजहंसेन **<u>सरसः</u>** शोभा भवति |

Q.No.18. समानर्थकपदानि मेलयत –

पतंगाः	शुष्कता
संकोचम्	शोभा
पुरंदरम्	खगाः
श्रीः	इन्द्रम्

*********************************** इति शम् ***********************************